

Univerzita Karlova v Praze
Filozofická fakulta
Ústav českého jazyka a teorie komunikace

BAKALÁŘSKÁ PRÁCE

Lucie Šťastná

**Ptáci ve frazeologických přirovnáních
(Příspěvek k českému jazykovému obrazu světa)**

**Birds in the phraseological similes
(Contribution to the Study of the Linguistic Picture of the World in Czech)**

Praha 2012

vedoucí práce: doc. PhDr. Irena Vaňková, CSc., Ph.D.

Na tomto místě bych chtěla poděkovat vedoucí práce doc. PhDr. Ireně Vaňkové, CSc., Ph.D., nejen za cenné rady a odborné připomínky, ale především za vstřícnost a ochotu, s nimiž ke mně vždy přistupovala.

Prohlašuji, že jsem bakalářskou práci vypracovala samostatně, že jsem řádně citovala všechny použité prameny a literaturu a že práce nebyla využita v rámci jiného vysokoškolského studia či k získání jiného nebo stejného titulu.

V Praze dne 18. 5. 2012

Lucie Šťastná

Abstrakt

Bakalářská práce je příspěvkem ke zkoumání českého jazykového obrazu světa. První kapitola se zabývá jednak popisem formálně-významové struktury frazeologického přirovnání, jednak jeho místem v rámci jazykového obrazu světa. V této části je rovněž charakterizován tematický celek zooapelativ (názvů zvířat) ve vztahu k přirovnání. Jazykový obraz prototypového ptáka je zachycen ve druhé kapitole, následuje kapitola zaměřená na konkrétní ptačí druhy. Při rekonstrukci jednotlivých obrazů je zvláštní pozornost věnována frazeologii, a to především ustálenému přirovnání. Zachycené frazémy se vztahují nejen k ptákovi samotnému (jeho tělu, chování, vlastnostem), ale i k významným skutečnostem souvisejícím s jeho životem (např. hnízdo, vejce).

Klíčová slova

čeština, jazykový obraz světa, kognitivní lingvistika, česká frazeologie, přirovnání, pták, lingvistické analýzy, prototyp

Abstract

This bachelor's thesis is a contribution to the study of the linguistic picture of the world in Czech. The first chapter of the thesis describes the formal semantic structure of the phraseological simile and further discusses the simile's position within the linguistic picture of the world. Moreover, the chapter defines the thematic group of zoonyms (names of animals) in relation to similes. The second chapter presents the linguistic picture of the prototype of a bird, and the next one focuses on specific bird species. The thesis not only reconstructs particular linguistic pictures, but also, most importantly, links them with phraseology – primarily with lexicalized similes. These set phrases relate to the bird itself (its body, behaviour and character) as well as to various significant aspects of its life (e.g. its nest or eggs).

Keywords

Czech language, Linguistic picture of the world, Cognitive linguistics, Czech phraseology, Similes, Bird, Linguistic analysis, Prototype

Obsah

Úvod	9
1. Teoretická východiska	11
1.1. Frazeologická přirovnání z hlediska struktury	11
1.1.1. Přirovnání po stránce formální	13
1.1.2. Přirovnání po stránce sémantické	14
1.1.3. Přirovnání obrazná a přirovnání vyjadřující intenzitu	15
1.2. Frazeologická přirovnání a jazykový obraz světa	16
1.3. Zooapelativa v přirovnáních	18
2. Jazykový obraz ptáka v češtině	20
2.1. Slovníkové definice výrazu <i>pták</i>	20
2.2. Významy některých derivátů	21
2.3. Etymologie	22
2.4. Paradigmatické sémantické vztahy	23
2.4.1. Synonymie	23
2.4.2. Antonymie	24
2.4.3. Hyperonymie, hyponymie	25
2.5. Syntagmatické sémantické vztahy	26
2.6. Vymezení prototypu	26
2.6.1. Vzhled ptáka	28
2.6.2. Pták létá	30
2.6.3. Pták zpívá	30
2.6.4. Místa spojovaná s ptákem	31
2.6.5. Pták snáší vejce	32
2.6.6. Ptáci se slétají	32
2.6.7. Další typické činnosti	33
2.6.8. Vlastnosti připisované ptákovi	33

2.6.9. Pták jako pokrm.....	34
3. Druhy ptáků ve frazeologických přirovnáních.....	35
3.1. Přirovnávání člověka k ptákům.....	35
3.2. Přirovnání typu <i>člověk je (jako) pták</i>	36
3.3. Motivace „ptačích“ přirovnání	38
3.3.1. Přirovnání podle vzhledu ptáků	39
3.3.1.1. Velikost.....	39
3.3.1.2. Peří	39
3.3.1.3. Části těla	40
3.3.2. Další stavy ptáků.....	40
3.3.3. Přirovnání podle chování ptáků	41
3.3.3.1. Vydávání zvuků	41
3.3.3.2. Námluvy a rodinný život	41
3.3.3.3. Způsoby pohybu.....	41
3.3.3.4. Místa, kde žijí	42
3.3.4. Vlastnosti připisované ptákům v přirovnáních	42
3.3.5. Kulturní frazémy.....	43
3.4. Skupiny ptáků z hlediska jejich vztahu k člověku.....	43
3.4.1. Volně žijící ptáci.....	44
3.4.2. Domácí ptactvo – drůbež.....	46
3.4.3. Ochočení ptáci	47
4. Závěry	49
Přílohy	52
Seznam literatury	55
Zdroje	56

Seznam použitých zkratk

ČNK	Český národní korpus
ESČ	Encyklopedický slovník češtiny
JgS	Česko-německý slovník Josefa Jungmanna
PMČ	Příruční mluvnice češtiny
PSJČ	Příruční slovník jazyka českého
SNČ	Slovník nespisovné češtiny
SSČ	Slovník spisovné češtiny
SSJČ	Slovník spisovného jazyka českého

Úvod

„Včera sen se mi zdál, že jsem volnej jak pták
Že mám křídla a peří, drápy a zobák [...]“¹

(Divokej Bill: Pták)

Lidé pozorují ptáky odnepaměti. Fascinuje nás totiž nedosažitelný svět v oblacích i lehkost, se kterou se zde ptáci pohybují. Odvěká touha přiblížit se schopnostem ptáků je patrná už v řecké mytologii. Připomeňme si příběh o vynálezci Daidalovi, jenž sestrojil umělá křídla z ptačího peří. Daidalův syn Íkaros se zřítíl do moře ve chvíli, kdy neuposlechl otcovy rady, jak má s křídly správně zacházet. První reálné pokusy o sestrojení létajícího stroje proběhly již v 19. století a mnohdy nebyly o nic méně tragické. Ačkoliv je dnes člověk ptákům daleko blíže než kdy předtím a létání je běžnou součástí života velkého množství lidí, přirozenost a samozřejmost ptačího letu je nám stále stejně vzdálená.

V této práci si klademe za cíl vymezit jazykový obraz ptáka (resp. ptačích druhů) v češtině a zjistit, jaké konotace se s názvy ptáků pojí. Z úvodního citátu je zřejmé, že s ptáky si nejčastěji spojujeme **volnost**. Vzhledem k tomu, že se jedná o píseň populární kapely, jejíž hudbu poslouchají různé vrstvy společnosti, musí být také text písně srozumitelný pro široké spektrum posluchačů. První verš obsahuje stylově odlišnou variantu ustáleného přirovnání *být volný jako pták*, což dokazuje, že konotace volnosti a svobody ptačího letu je v jazyce skutečně všeobecně sdílená. Pohyb bez hranic a dokonalá nezávislost – tak člověk vidí schopnost ptáků létat.

Druhý verš citované písně odkazuje na typický vzhled ptáka. Musíme si položit některé otázky. Za jakých okolností zvíře nazveme ptákem? Jaké rysy musí pták nezbytně mít? Jaké rysy si spojujeme s typickým ptákem? Pokud vyzveme malé dítě k tomu, aby namalovalo jakéhokoliv ptáka, pokusí se nejprve zobrazit **křídla** – ať už jako dvě vzdálené vlnky, nebo jako horní končetinu ve tvaru kapky. Dalším významným atributem, který si v souvislosti s ptákem vybavíme, je **zobák**, jehož pomocí ptáček zpívá, a **peří**, které z velké části pokrývá jeho tělo. Nakonec ptáčka posadíme na strom nebo do hnízda, kde na něj již čekají jeho vejce či mláďata. To je obraz typického ptáka bez jakýchkoliv tělesných či jiných zvláštností. Na světě však existuje velké množství různorodých ptáků. Liší se barvou peří, velikostí těla i způsobem života. Své chování přizpůsobují prostředí, v němž žijí, a případnému nebezpečí, jemuž mohou být vystaveni. Co víc – někteří ptáci ani neumějí létat. Přes všechny tyto odlišnosti však obvykle nepochybujeme o ne/zařazení živočicha do kategorie „ptáci“.

¹ Píseň Divokej Bill [on-line].

Chování, vlastnosti, ale i vzhled ptáků se promítá do jazyka, jehož prostřednictvím člověk popisuje dění kolem sebe. V této práci se věnujeme hlavně frazeologii, resp. frazeologickým přirovnáním, v jejichž struktuře je obsaženo označení některého ptačího druhu. Jak uvidíme, v jazyce se nejčastěji uplatňují jména těch ptáků, kteří jsou něčím výrazní (barvou peří, neobvyklým chováním atp.). Proto i když raději mluvíme o ptácích, které dobře známe a kteří se vyskytují v blízkosti našich domovů (vrabci, holubi, slepice), ve frazeologii mnohdy narazíme i na druhy vzdálenější. Mohou to být ptáci, kteří přirozeně obývají úplně jiný kontinent, a v Čechách žijí jen v zoologických zahradách či jako okrasní ptáci v klecích (pštros, papoušek, kanárek).

Bakalářská práce je rozdělena do čtyř kapitol. První kapitola shrnuje teoretická východiska práce. Srovnáváme zde různé přístupy k frazeologickým přirovnáním. Stěžejní jsou pro nás především práce F. Čermáka a W. Wysoczańskiego. Teoretická část zároveň obsahuje charakteristiku tematického celku zooapelativ v rámci ustálených přirovnání. V druhé kapitole je na základě všestranné lingvistické analýzy popsán jazykový obraz prototypového ptáka v češtině. Třetí kapitola se pak věnuje druhovým označením ptáků ve frazeologických přirovnáních a nejvýznamnějším motivačním zdrojům těchto přirovnání. Poslední částí je celkové shrnutí práce.

Citace z publikací, které nebyly přeloženy do češtiny (Wysoczański, Roschová), jsou většinou uváděny jak v originálním znění, tak v překladu autorky bakalářské práce.

1. Teoretická východiska

V rámci teoretické části práce se budeme v první řadě zabývat obecnou strukturou frazeologického přirovnání. Vycházet budeme především z publikací Františka Čermáka.² Výstavbě tohoto zvláštního frazému se ve své knize *Językowy obraz świata w porównaniach zleksykalizowanych* věnoval také polský lingvista Włodzimierz Wysoczański. Nejprve shrneme poznatky obou lingvistů. Následně bude pojednáno o významu přirovnání v perspektivě jazykového obrazu světa. V závěru této části charakterizujeme tematický celek zooapelativ a jeho místo ve frazeologii, především ve vztahu k ustálenému přirovnání.

1.1. Frazeologická přirovnání z hlediska struktury

Frazeologie a idiomatika z hlediska strukturního pojetí jazyka je u nás reprezentována především dílem Františka Čermáka. Tato lingvistická disciplína je propojena s velkým množstvím jazykovědných oborů, dále také s literární vědou, kulturní antropologií, etnologií, psychologií a logikou. Základní jednotkou zkoumání je **frazém**, chceme-li zvlášť zdůraznit jeho sémantickou povahu, můžeme též uvést paralelní termín **idiom**. Podstatou frazému je anomálie (nepravidelnost) v kombinatorice lexémů, vzniká tak „jedinečná a ustálená kombinace minimálně dvou prvků, z nichž některý/žádný nefunguje stejným způsobem v jiném/jiných kombinacích, popř. se vyskytuje pouze v kombinaci jediné/několika málo“ (Čermák, 2002, s. 225). Vytvářejí se tak neopakovatelné **kombinace slov**, které mají význam jako celek. Čermák vyděluje tři základní skupiny frazémů. Prvním typem jsou jednoslovné frazémy **lexikální**, jejichž složky patří do roviny morfémové (*budižkničemu*, *kazisvět*, *tvrdošijný*), dále jsou to frazémy **kolokační** čili nevětné, dané kombinací lexémů (*černá hodinka*, *hodit něco za hlavu*), a konečně typ **propoziční** s funkcí větnou (*Tak dlouho se chodí se džbánem pro vodu, až se ucho utrhne*).³

Ustálená přirovnání (*být hubený jako lunt*, *zuřit jako lítá saň*) se sice nejčastěji řadí mezi frazémy nevětné, svou povahou však naznačují větnou strukturu; některé pozice jsou obligatorní, a musí být proto nutně doplněny v kontextu, např. *chlapec je hubený jako lunt*. Za kolokace považujeme i případy, kdy je komponent na levé straně přirovnání tvořen celou větou (*chová se, jako by měl o kolečko víc*).⁴

² *Lexikon a sémantika* (2010), *Slovník české frazeologie a idiomatiky 1. Přirovnání* (2009), příslušná hesla v *Encyklopedickém slovníku češtiny* (2002).

³ V některých publikacích se navíc rozlišuje mezi typem propozičním a polypropozičním. Viz ESC, 2002, s. 142 (heslo „Frazeologie a idiomatika“).

⁴ O příslušnosti některých přirovnání mezi frazémy propoziční je možné uvažovat v případech, kdy přirovnání zasahuje do oblasti přísloví, např. *Každý pták tak zpívá, jak mu zobák narostl*.

Podstatou **přirovnání** je vyjádření podobnosti mezi pojmenovávanými denotáty a určení jejich vzájemného poměru. V souvislosti s tím Čermák (2009, s. 486) rozlišuje jazykové pojmenování **nespecifické a specifické**. K prvnímu typu řadí případy, kdy mluvčí srovnává předměty především na základě vnější podobnosti, nejčastěji pomocí sloves *vypadat, podobat se, připadat* atp. Výběr modelu, ke kterému přirovnává, záleží hlavně na jeho uvážení a schopnosti danou situaci vystihnout, např. *ten kámen vypadá jako vejce, to je vejčitý kámen*. Je zjevné, že tyto příklady jsou silně individuální, nejsou normalizované, a proto je ani nemůžeme řadit mezi frazeologická přirovnání. Oproti tomu podobnost denotátů vyjádřená jazykovým pojmenováním specifickým zahrnuje případy, ve kterých nemusí jít v první řadě o vnější podobnost s daným modelem, např. *jsou si podobní jako vejce vejci*. Tato kombinace slov je ustálená a územ normalizovaná jako celek; jedná se o frazeologické přirovnání neboli komparaci.⁵ Wysoczański v podobném smyslu uvádí termíny **přirovnání volné a přirovnání lexikalizované**.⁶ Zásadní je podle něj přeměna přirovnání **z jednotky řeči** (přirovnání volné) **na jednotku jazyka** (přirovnání lexikalizované). Kromě relativní ustálenosti frazeologických přirovnání Wysoczański upozorňuje na to, že takový frazém je vlastní pouze danému jazykovému společenství a v rámci něj je všeobecně známý.⁷

Přirovnání však nelze chápat jako doslovné vyjádření podobnosti: „Pomocou prirovnani sa nepomenúva realita priamo, ale nepriamo, metaforicky. [...] ustálené frazeologizované prirovnania vyjadrujú iba podobnosť, nie rovnaké vlastnosti porovnávaných javov“ (Habovštiaková, Krošláková, 1996, s. 8). Jestliže použijeme přirovnání *být lehký jako pírk* o člověku či konkrétní věci (kupříkladu o zavazadlu), budou označované věci ve skutečnosti mnohonásobně těžší než pírk. Citát rovněž naznačuje, že přirovnání je do značné míry založeno na **metafoře**. Kromě metafory může při tvorbě přirovnání hrát velkou roli také **metonymie**, např. v přirovnání *být jako v (jednom) ohni*; horkost jako příznak rozrušení a jiných silných emocí je v tomto případě mezi oběma stranami přirovnání ve vztahu metonymie. V těchto případech je proto možné mluvit o metaforicko-metonymickém charakteru některých přirovnání.⁸

⁵ Jedna z definic frazeologického přirovnání podle Čermáka: „[je to] ustálené a idiomatičké pojmenování sloužící k označení a hodnocení (především) podobnostního vztahu mezi jménem (substantivem), určeným v konkrétním kontextu, a předem daným modelem“ (Čermák, 2009, s. 487).

⁶ V originále: „porównania swobodne“ a „porównania zleksykalizowane“ (Wysoczański, 2006, s. 29).

⁷ Především u příbuzných jazyků se však mohou vyskytnout podobná přirovnání s podobnou motivací. Srov. české *jíst jako vrabec* a polské *jeść jak wróbel*.

⁸ Metaforické vyjádření chápeme jako „pojmenování věci nebo jevu utvořené na základě podobnosti s věcí nebo jevem jiným“ (Nebeská, 2005, s. 94). Metonymie naopak vzniká přenesením významu na základě věcné (vnitřní) souvislosti. „Metonymický charakter mají také některá obrazná pojmenování emocí“ (tamtéž, s. 95).

1.1.1. Přirovnání po stránce formální

Jestliže se podíváme na jednotlivé komponenty přirovnání z hlediska formy, zjistíme, že je tento frazém pomyslně rozdělen na dvě části, tj. na **pravou a levou stranu**. Na každé straně přirovnání se obvykle nachází jeden hlavní člen a mezi těmito členy je umístěn **komparátor** (nejčastěji *jak, jako*). Čermák toto uspořádání označuje jako „asymetrickou binární konstrukci“ (2009, s. 493). Ačkoliv se na obou stranách může vyskytnout jakýkoliv ze čtyř autosémantických slovních druhů, z praxe je zřejmé, že jejich zastoupení je značně nerovnoměrné, a proto jsou obě strany navzájem ve zřetelném protikladu.

Levá strana je nejčastěji tvořena **slovesem** (*zblednout jako papír*) nebo **adjektivem** (*bledý jako papír*), substantivum či adverbium se v této pozici vyskytují jen velmi zřídka. Vzhledem k tomu, že kombinaci s adjektivem je možno považovat za redukovanou variantu se slovesem (*být bledý jako papír*), budeme za základní považovat verbální podobu levé strany. Na pravé straně se naproti tomu setkáváme se slovesem pouze výjimečně, a to buď ve spojení dvou imperativů (*to je prašť jako uhod'*), nebo v příkladech se složeným komparátorem (*dělá, jako by neviděl*). **Pravá strana** má výrazně nominální charakter, nejčastěji zde proto najdeme **substantiva**. Základní schematická podoba českého přirovnání je z hlediska formy: **V (A) k S** (Čermák, 2009, s. 493).⁹

Některý z členů přirovnání může ovšem být dále rozvinut nebo zastoupen **substituentem**. Oba členové mohou vstupovat do celé řady **kolokací** a vytvářet tak mnohem složitější struktury (*mít tváře hladké jako panenka, dělat něco jako nikdy v životě*). Případy substituce jsou příznačné spíše pro pravou stranu, nejčastější je náhrada substantiva zájmenem (*být jako nic*) a číslovkou (*jíst jako za čtyři*).

Přirovnání také často nemají zcela ustálenou podobu a existují v několika **variantách**, např. *opatrovat něco jako svátost (oltářní), zacházet/jednat s někým/něčím jako se svátostí*.¹⁰ Především na levé straně se tak můžeme setkat s velice širokým významovým pásmem; v téže struktuře může být užita celá řada sloves (*být/chodit/vypadat jako hastrůš*). V případě pravé strany je situace složitější. Wysoczański v souvislosti s tím uvažuje o **variantnosti a synonymii** přirovnání (2006, s. 63). V rámci variantnosti se pravá strana může změnit jen omezeně; spadají sem varianty odlišující se stylově (*být do toho jako žhavý/žhavej*), varianty deminutivní (*být zdravý jako ryba/rybička*), augmentativní (*být utahaný jako pes/psisko*), hyperonyma a hyponyma (*jíst jako pták/vrabec*) atp. Za synonymní Wysoczański považuje přirovnání, kde se zcela liší pojmenováváný obraz na pravé straně (*mít rád jako lišku*

⁹ V = verbum, A = adjektivum, k = komparátor, S = substantivum.

¹⁰ Určení invariantu (základní varianty) bývá problematické. Podle Čermáka je většinou za základní považována varianta nejčastější, nicméně ani to nemusí být pravidlem (2009, s. 490).

v kurníku / veš v kožichu / valach hříbě) nebo jsou odlišné rovnou všechny složky frazému (zastřelit někoho jako psa, utopit někoho jako kotě, roztrhnout někoho jako hada).

Ze slovníkové podoby ustálených přirovnání je dále zřejmé, že svou podstatou naznačují **větnou strukturu**, přesněji některé pozice, které musí či mohou být v konkrétním případě doplněny v kontextu. Jsou to buď doplnění nutná, obligatorní (*hrklo* v něm *jako ve starých pendlovkách*), nebo pouze fakultativní (*být starý jako sám svět*). Závazný je vztah k tzv. **referentu**, výrazu, „k němuž se celé přirovnání vztahuje“ (Čermák, 2009, s. 493) a jehož znalost je zásadní pro správné užití daného přirovnání ve vhodné situaci (**prezident běhá jako koroptvička*).

1.1.2. Přirovnání po stránce sémantické

Komponenty přirovnání jsou na obou stranách zastoupeny nerovnoměrně. Slova na pravé straně by měla být vždy monosémantická, neboť to, k čemu přirovnáváme, by mělo být svým obsahem jasné, jednoznačné, případně typické některým svým znakem. Kromě oživení textu je totiž jednou z hlavních funkcí přirovnání ozřejmění něčeho méně jasného, neuchopitelného (např. vlastnosti), a to nejčastěji za pomoci konkrétních skutečností (předmětů, zvířat). Podle Čermáka se jedná o jediný významný případ výskytu dvou slov s podobným významem, popřípadě se stejnou platností v takto těsné blízkosti. Jeden výraz je nadřazený, modelový a druhý kontextový (Čermák, 2009, s. 497). I zde je ovšem patrná asymetričnost obou stran, neboť tyto „synonymní výrazy“ nejsou ve struktuře přirovnání volně zaměnitelné (**rak byl červený jako chlapec*).

Složky přirovnání z hlediska sémantického naznačuje opět velice zjednodušené Čermákovy schéma (**Kd**) – **R** – (**Tk**) – **k** – **Kt** (*chlapec* – *byl* – *červený* – *jako* – *rak*). Na prvním místě stojí **comparandum** (Kd) neboli referent, který je obvykle doplněn až kontextem. (Více než tři čtvrtiny přirovnání se vztahují k člověku, což je jedním z mnoha projevů antropocentrismu v jazyce, viz níže.) **Relátor** (R), obvykle verbum, svou povahou naznačuje druh podobnostního vztahu, **tertium comparationis** (Tk) charakterizuje společný rys pravé a levé strany, k němuž se vztahuje celé přirovnání. Srovnávané objekty mohou být reálnými nositeli této vlastnosti, často je jim ale daný rys pouze připisován a mnohdy ani není možné, aby pojmenovávaná skutečnost takový rys vůbec měla (běžným příkladem jsou lidské vlastnosti připisované zvířatům: *být pyšný jako páv*, *být úlisný jako had*).¹¹ V jazyce převažují

¹¹ „Je to tedy porovnávání takových vlastností, jejichž nositeli jsou buď oba dva předměty, nebo které bývají těmto předmětům často připisovány; nezáleží na tom, zda objekty tuto vlastnost reálně mají, tj. zda vlastnost skutečně existuje, nebo ne.“

přirovnání, ve kterých je Tk vyjádřeno explicitně, pokud tomu tak není, mohou mít někteří mluvčí u méně zřetelných příkladů potíže s porozuměním, např. *chlapec je jako citrón* může znamenat, že má dotyčný nezdravou barvu v obličeji, ale také to, že se netváří přívětivě (je „kyselý“). Jediným formálním znakem celého přirovnání je **komparátor** (k). Jeho nejčastější podoba *jak/jako* (případně složené varianty *jako by, jako když, jako že*) může být nahrazena méně běžnými spojovacími výrazy *až, než, že by, co, jen* atp. Komparátor může být v ustálených přirovnáních vlastností dokonce zcela vynechán. Význam přirovnání zůstává v takovém případě sice stejný, varianty se však liší stylově i frekvenčně, neboť varianta bez komparátoru je méně expresivní, ale zároveň méně užívaná, např. *být (jako) pilná včelička, mít nohy jako čáp / mít čapí nohy*.¹² Posledním členem struktury je **comparatum** (Kt), složka pravé strany přirovnání. Jedná se o známý **model (obraz)**, ke kterému mluvčí přirovnává.¹³

1.1.3. Přirovnání obrazná a přirovnání vyjadřující intenzitu

Z hlediska sémantického Wysoczański rozlišuje dva typy frazeologických přirovnání: **přirovnání obrazná a přirovnání vyjadřující intenzitu**.¹⁴ Do první skupiny řadí přirovnání, jejichž členy zůstaly ve struktuře přirovnání významově propojeny. Složka pravé strany je modelem (obrazem), a tudíž „stereotypovým nositelem rysu“ vyjádřeného v Tk (Wysoczański, 2006, s. 44). Tento obraz se může vztahovat prakticky k čemukoliv, co člověka obklopuje, k přírodě, lidskému tělu, historickým událostem a kultuře (*být slepý jako krtek, být tenký jako vlas, být hebký jako samet, mít řeči jako Palackej*). Postupem času se však toto spojení mezi obrazem a ostatními komponenty může začít vytrácet a motivace přirovnání přestává být zřejmá. Tyto frazémy pak přecházejí do druhé skupiny, kterou Wysoczański nazývá „intensiva“. Pravá strana přirovnání už nefunguje jako obraz, ale spíše přebírá funkci „**intenzifikátora**“. Tento člen vyjadřuje intenzitu porovnávané vlastnosti (Tk), a to na škále mezi „velmi/úplně“ (*být škaredý jako noc, být hluchý jako dřevo*) a „vůbec ne“ (*rozumět něčemu jako koza petrželi, být potřebný jako páté kolo u vozu*).

„Jest to więc porównywanie cech, których nosicielami są owe obiekty lub które są im przypisowane, toteż porównanie może być realizowane niezależnie od sposobu istnienia cechy, tj. od tego, czy istnieje ona realnie czy fikcyjnie“ (Wysoczański, 2006, s. 22).

¹² Srov. Mrhačová (1999, s. 14).

¹³ U Wysoczańskiego této struktuře odpovídá schéma: P – O – K – N, tj. předmět – bližší určení – spojovací člen – nositel vlastnosti; v originále: „przedmiot – określnik – koniunktor – nośnik“. Na rozdíl od Čermáka však autor považuje toto vymezení za formální. Z hlediska sémantiky mluví o členu určeném a určujícím; v originále: „człon określany i człon określający“ (2006, s. 33). I z toho je zřejmé, že veškerá terminologie spojená s přirovnáními není zcela jednotná, a to ani v rámci češtiny (srov. Čermák a Mrhačová).

¹⁴ V originále: „porównania obrazowe“ a „intensiva“ (Wysoczański, 2006, s. 44).

1.2. Frazeologická přirovnání a jazykový obraz světa

Na tomto místě se pokusíme objasnit, jakou roli hraje frazeologické přirovnání ve vztahu k jazykovému obrazu světa.¹⁵ Vaňková (2005, s. 56) uvádí, že centrem jazykového obrazu světa je **přirozený jazyk** (nejběžnější varianta mateřského jazyka), který používáme v běžných životních situacích a ve kterém je ukotvena lidská zkušenost se světem. Tato základní, nejjednodušší podoba jazyka, na jejímž základě se dorozumíváme nejčastěji, je spojena s „naivním“ obrazem světa. Mezi rysy tohoto obrazu patří „vyjadřovací konkrétnost, výrazný antropocentrismus (včetně etnocentrismu), subjektivita, „předsudečnost“ ve smyslu subjektivní generalizace a typizace, přítomnost hodnocení“ (Vaňková, 2005, s. 57). To vše se mimo jiné odráží ve frazeologii, a tudíž i ve frazeologických přirovnáních. Frazeologie je tedy jednou z mnoha oblastí jazyka, odkud získáváme informace o vztahu mezi jazykem a myšlením.

Antropocentrismus se projevuje významnou rolí lidské perspektivy v jazyce. Je kupříkladu patrný v množství frazémů motivovaných názvy částí lidského těla (*střežit něco/někoho jako oko v hlavě, svalil se, jako by mu nohy podřál*). Spolu se zooapelativy tvoří části těla vůbec nejvýznamnější a nejproduktivnější tematický celek fungující jako zdroj frazeologických jednotek (Mrhačová, 1999, s. 4). V rámci daného jazykového společenství je důležitá opozice „vlastní“ – „cizí“, pro kterou většinou platí, že „my“ jsme ti dobří a správní a skupina, do níž nepatříme, je pro nás cizí, a proto špatná.¹⁶ Tento postoj může vést k negativním a mnohdy i nebezpečným **stereotypům**, které jsou ukotveny v jazyce a které jako mluvčí z tohoto jazyka přebíráme (*krást/lhát jako cikán, jít po něčem jako žid po stříbře*).¹⁷ Stereotypem se obvykle stává – jako typický nositel/představitel dané vlastnosti (činnosti, stavu) – model na pravé straně přirovnání. Frazeologie je tak jedním ze základních zdrojů, odkud kognitivní lingvisté získávají znalosti o sdílenosti jednotlivých konotací, a tím i o míře fixovanosti daného stereotypu v jazyce.¹⁸

Wysoczański upozorňuje na fakt, že frazeologie je spjata s konkrétním jazykem. Ač mohou podobné frazémy existovat ve více jazycích (především příbuzných), jako celek je

¹⁵ Jazykový obraz světa chápeme jako „model světa uložený a strukturovaný v jazyce“ (Vaňková, 2005, s. 56). Další definice jazykového obrazu světa viz tamtéž (s. 51–52).

¹⁶ Podobně jako opozice „vlastní“ – „cizí“ funguje i dvojice „lidské“ – „zvířecí“ (srov. Mosiołek-Kłosińska, 1997, s. 71).

¹⁷ Stereotyp je spojen s procesem subjektivní generalizace, tj. vlastnosti několika představitelů vztáhneme na celou skupinu, např. stereotyp učitelky, stereotyp C/cikána atp. (Vaňková, 2005, s. 86).

¹⁸ Způsoby zjišťování konotací: prostřednictvím etymologie, motivace, sekundárních významů, významů derivátů, frazémů, lidové slovesnosti a jiných, společenstvím sdílených textů, diagnostických vět (srov. Vaňková, 2005, s. 88–89). Více o souvislostech mezi konotacemi a prototypem, resp. stereotypem viz 2.6.

frazeologie daného společenství jedinečná.¹⁹ Kromě zmiňovaného **etnocentrismu** se v ní totiž projevují „lidové“ **názory**, společná **historie a kultura**, a ukazují se tak **hodnoty** a celkový charakter tohoto národa, „jeho duch i obraz myšlení“ (Wysoczański, 2006, s. 77). Zvláště výrazný je tento „obraz myšlení“ v přirovnáních, která obsahují hodnocení konkrétní lidské vlastnosti či chování.

Mezi typické vlastnosti frazeologických přirovnání Wysoczański řadí **expresivitu, emocionalitu, stylovou rozrůzněnost, hodnocení a variantnost**. O variantnosti jsme se již zmiňovali v oddíle 1.1.1., proto se nyní budeme věnovat zbývajícím rysům. Jak již bylo naznačeno, ve významové struktuře přirovnání je obsažen soud o světě. Hodnotíme objekty skutečnosti (resp. jejich rysy); každé hodnocení je však pokaždé do jisté míry subjektivní, proto může být spojeno s různými emocemi konkrétního uživatele jazyka.²⁰

Expresivně-emocionální charakter přirovnání se projevuje v příkladech vyznačujících se ironií (*mít někoho rád jako osinu v zadku*), deminutivy či augmentativy (*být tenký jako strunka*, *hrabat se v něčem jako študák ve vdově*), vulgarismy (*tma jako v prdeli*), pohrdáním, případně i útokem vůči někomu (o lidech: *množí se jako králíci*) atp. Pro přirovnání je rovněž charakteristická **stylová příznakovost**; objevují se zde knižní výrazy, archaismy, historismy, výrazy z obecné češtiny, výrazy hovorové, dialektismy (*je s ním řeč jako rozprávka*, *být vysoký jako kandelábr*, *chodit jako svázaněj*, *smrad jako ve vopičárně*, *smrdět jako cap*). Mezi další stylové prostředky, které zesilují expresivnost a emocionálnost přirovnání, řadíme **prostředky zvukové**: eufonii, především aliteraci, rým, asonanci (*kluk jako buk*, *tváře jako slabikáře*); obojí je také intenzivnější ve spojeních, kde se popisovaný obraz zdá být zcela nesmyslný nebo nelogicky sestavený (*stát někde jako svatý Jan za dědinou na mostě*, *být silný jako ženatý vrabec*),²¹ v přirovnáních založených na vlastním jméně (*stát jako Lotova žena*, *je tu lidí jako na Prašném mostě*) aj. Pro úplnost dodejme, že hodnocení obsažené v přirovnáních může být pozitivní i negativní, Wysoczański však s odvoláním na použitý jazykový materiál uvádí, že převažují konotace negativní (2006, s. 63).

¹⁹ Např. Slované některé hodnoty sdílejí. Tyto hodnoty jsou součástí společného jazykového obrazu světa Slovanů (srov. Bartmiński, 2010).

²⁰ „Konkrétně se zde jedná o hodnocení skutečného světa (předmětů, jevů), resp. jeho rysů. Toto hodnocení je imanentně přítomno v sémantické struktuře přirovnání a je rovněž spojeno s pocity a emocemi uživatele jazyka.“ „Chodzi tu mianowicie o immanentnie wpisany w semantyczną strukturę porównania sąd o obiektach i zjawiskach rzeczywistości, ściślej – o ich cechach, związane z towarzyszącymi mu uczuciami i reakcjami emocjonalnymi odbiorcy (użytkownika języka)“ (Wysoczański, 2006, s. 53).

²¹ „Čím je přirovnání iracionálnější, tedy čím více je redukován jeho konkrétní význam, tím vzrůstá jeho expresivnost a emocionálnost.“ „Im bardziej zestawienie jest irracjonalne, tzn. im bardziej zredukowane jest jego znaczenie konkretne, tym większa jest ekspresywność i emocjonalność porównania“ (Wysoczański, 2006, s. 56).

1.3. Zooapelativa v přirovnáních

Mrhačová považuje za nejvýznamnější pro českou frazeologii dva rozsáhlé tematické celky: **názvy zvířat a názvy částí lidského těla**. Wysoczański uvádí v podobném smyslu tři tematické okruhy: **příroda, člověk a bůh** (víra, náboženství). První dva celky si víceméně odpovídají; příroda zahrnuje i názvy zvířat, podobně sféra člověka pokrývá i názvy částí lidského těla. Poslední skupina je pro češtinu nejproblematictější. Ačkoliv máme příklady přirovnání, která odkazují na Bibli a biblické postavy, není jich ani zdaleka tolik jako v polštině. Souvisí to mimo jiné s reáliemi obou zemí a se současným rozšířením náboženství. S tím je spjata také obecná znalost některých skutečností z oblasti víry (např. jména biblických postav, světců, liturgických textů i náboženského života). Wysoczański však do této kategorie řadí i postavy mytické, pohádkové aj. Tuto oblast přirovnání budeme tedy alespoň pro češtinu považovat spíše za „**kulturní frazémy**“.

Zvířata sloužila jako známý model tradičně již generacím našich předků. Člověk chování a zvyky zvířat vždy pozorně sledoval a srovnával je se skutečnostmi z lidského života. Díky hledání takových paralel vznikala i frazeologická přirovnání. Podle Mrhačové (1999, s. 13) se tento typ přirovnání obvykle tvoří trojím způsobem: (1) na základě všeobecně známých, společných vědomostí o světě zvířat (*být slepý jako krtek, být kudrnatý jako beránek*); (2) pomocí elipsy – zde se již jedná o skrytou motivaci, která není na první pohled zřejmá, např. *dudek má údajně nepořádek v hnízdě, zároveň malé děti mohou spát se špinavými plenami, odtud se odvozuje přirovnání spát jako dudek* (Čermák, 2009, s. 94); (3) poslední typ je označen jako **nepravá komparace**, k čemuž v češtině slouží především zooapelativa *prase* a *pes*, která vyjadřují pouze intenzitu, resp. vysoký stupeň určité vlastnosti (*bolí/pálí/štípe to jako prase/pes*).²²

Z hlediska struktury je zajímavé, že zvířata nebývají v češtině primárně referentem. Neexistují přirovnání, která se vztahují pouze ke zvířatům, jako referent mohou fungovat jedině v některých přirovnáních, která se primárně týkají člověka. V pozici Kt na pravé straně přirovnání bývají zooapelativa naopak poměrně často, podle Čermáka (2009, s. 494) až z dvaceti procent. Jedná se především o zvířata běžná v naší přírodě, případně o živočichy s nějakou výraznou vlastností či jedinečným znakem, který je pro dané přirovnání určující, např. ačkoliv pštros není u nás zcela běžným ptákem, má charakteristickou, jedinečnou vlastnost: *strkat hlavu do písku jako pštros*. Oproti tomu jiříčka je sice v naší přírodě běžným

²² Na Moravě se častěji užívá varianta *jako sviňa*. Díky významovému vyprázdnění a velké frekvenci, s níž je daný frazém užíván, již zde nebývá tato varianta považována za vulgární (Hladká, 1995, s. 240–241).

ptákem, ale bez specifické vlastnosti (navíc je snadno zaměnitelná s vlaštovkou), nefiguruje proto jako model v žádném českém frazeologickém přirovnání.

Většinou se jako obraz uplatňují rodová zooapelativa (*pes, kuň, kočka, prase* ap.), méně často jsou to deminutiva, názvy mláďat, stylové a oblastní varianty, synonyma rodových jmen, nadřazená pojmenování a pouze výjimečně jména mytologických zvířat. Bázovými slovy některých frazeologických jednotek se mohou stát také jména druhová.²³

Zvláštností tohoto tematického celku v rámci frazeologických přirovnání je jeho rozsáhlost, jednotlivé frazémy navíc často existují „v bohatých synonymických řadách, což u jiných tematických okruhů frazeologie nemá obdobu“ (Mrhačová, 1999, s. 12). Na pravé straně přirovnání je tak běžná bohatá variantnost (*žít jako dobytek/hovádko/zvíře*) i synonymie (*tvářit se jako zpráskaný pes / zmoklá slepice*).

²³ V této práci budeme po vzoru Mrhačové pracovat s kategoriemi „rod“ pro *ptáka* a „druh“ pro *vrabce, sýkoru, kukačku* atp. Biologická klasifikace je však odlišná: třída (ptáci) → rod (vrabec) → druh (vrabec domácí). Pokud tedy pracujeme s pojmem „druh“, míníme tím vědeckou kategorii „rod“. Toto dělení považujeme za jednodušší, a proto jej budeme v celé práci dodržovat.

2. Jazykový obraz ptáka v češtině

V následující části se zaměříme na slovníkové definice lexému *pták* uvedené ve výkladových slovnících češtiny; přihlédneme také k některým jeho derivátům. Krátce pojednáme o etymologii zkoumaného slova a dále též o tom, jakým způsobem je tento lexém zapojen do jazykového systému. Rozsáhleji se budeme věnovat frazémům – především frazeologickým přirovnáním – vztahujícím se nejen ke slovu *pták*, ale i k charakteristickým částem ptačího těla a rovněž k některým entitám, které jsou s ptákem neodmyslitelně spojeny (např. hnízdo či vejce).

2.1. Slovníkové definice výrazu *pták*

V Jungmannově *Slovníku německo-českém* (1990, III, s. 746) nalezneme na prvním místě význam „živočich teplé krve, těla opeřeného, vejcorodný, zobatý“.²⁴ Zařazením mezi živočichy teplokrevné Jungmann vymezil ptáky jako živočišnou skupinu určitých vlastností a odlišil je tím např. od hmyzu, jehož některé druhy jsou schopny letu podobně jako ptáci.²⁵ Všimněme si však především, že touto definicí klade důraz na tři výrazné skutečnosti spjaté s ptáky: **peří, zobák a snášení vajec**. Následuje rozsáhlá část, kde rozděluje ptačí druhy z různých hledisek. Další významy už Jungmann považuje spíše za okrajové a nevěnuje jim velkou pozornost.

Příruční slovník jazyka českého (1935–1957, IV/2, s. 522), *Slovník spisovného jazyka českého* (1989, IV, s. 691) i *Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost* (2009, s. 342) uvádějí základní význam, tedy „opeřený obratlovec, mající místo předních končetin křídla“ (dle PSJČ), velice podobně. Všechny tři slovníky shodně konstatují, že pro ptáky jsou příznačnými znaky právě **peří a křídla**. Taxonomické zařazení mezi obratlovce zde plní podobnou funkci jako pojem „teplokrevnost“ v JgS.²⁶

Druhým nejčastějším významem, který se zároveň nachází ve všech excerpovaných slovnících, je „člověk záporných vlastností, nestálý“ (SSČ); SSJČ doplňuje: „vychytralý člověk, šibal, darebák“. V tomto významu se častěji užívá deminutivum *ptáček*, zvláště v ironickém spojení s adjektivy *divný*, *čistý* či *pěkný*. Tento význam zachycuje již Jungmann, označuje ho však za málo užívaný. SSJČ sem přiřazuje i expresivní, a navíc řídce užívanou

²⁴ Citace z JgS uvádíme přepsané v současném pravopisu.

²⁵ *Teplokrevný*: „živočichové mající krev vyšší teploty, nezávislé na teplotě prostředí“ (SSČ, 2009, s. 447).

²⁶ Ve všech zmiňovaných výkladových slovnících najdeme tzv. klasickou (logickou) aristotelovskou definici, která nejprve hledá nejbližší nadřazený pojem (genus proximum), jehož prostřednictvím se vyloučí vše, co není ptákem, a posléze jsou určeny specifické znaky (differencia specifica), které živočich musí mít, aby mohl být zařazen mezi ptáky (srov. Vaňková, 2005, s. 77–79).

variantu „člověk vůbec“, např. *zlatý pták* („bohatý člověk“) či *přelétavý pták* („člověk nestálý“). PSJČ tento význam vyděluje samostatně.

Poslední význam zaznamenávají pouze PSJČ a SSJČ a je jím zhrubělé označení pro mužský pohlavní úd.²⁷

2.2. Významy některých derivátů

Substantivum *pták* je slovo značkové (nemotivované) a slouží jako základové slovo pro velké množství derivátů, tvořených nejčastěji sufixací. Spojením se slovotvorným sufixem vznikla např. deminutiva *ptáček*, *ptáčíček*, *ptáčínek*, *pta(á)čík*, augmentativum *ptačisko*, hromadný název *ptactvo*, ale také názvy osob a předmětů spjatých s ptáky. *Ptáčník* je člověk, který chytá ptáky, *ptáčnice* však není přechýlená podoba tohoto slova, nýbrž brokovnice určená ke střelbě drobného ptactva a také druh plané třešně – dle PSJČ rovněž nazývané *ptačka* –, případně její plody. Výraz *ptačka(á)ř* označuje milovníka a ochránce ptactva.²⁸

Zdrobnělina *ptáček* má podle SSJČ celkem čtyři významy, první tři se shodují se základovým slovem *pták*, navíc je zde uveden význam „věc nějak ptačka připomínající nebo nějak se k němu vztahující“, jako příklad ve slovníku najdeme *španělské ptačky* („dušené plněné masové závitky“). PSJČ tuto čtveřici ještě doplňuje o význam „milá, drahá osoba“, přičemž takové pojmenování člověka v sobě nese značně pozitivní konotace. Ve významu „malý, drobný pták“ se kromě deminutiva *ptáček* používá i označení pro ptačí mládě, tedy *ptáče*.

Další substantivní derivát *ptačinec* funguje jako pojmenování pro klec či místnost, ve které jsou ptáci chováni. *Ptačinec* je zároveň rodové jméno květin patřících do čeledi hvozdíkovitých a název dvou horských vrcholů, v Krkonoších a v Lužických horách.²⁹ V internetových diskusích se zahrádkářskou tematikou také běžně narazíme na toto slovo ve významu „ptačí trus“ (analogické se *slepičinec*, *kobylinec* atp.).

Pro úplnost uvádíme neologismus *ptákovina/ptákárna* neboli „nesmysl, hloupost“.³⁰

²⁷ *Slovník nespisovné češtiny* (2006, s. 313) uvádí pro výraz „pták“ tyto významy: 1) „mužské přirození“; 2) „vojín v prvních měsících vojny“ též *bažant*, *zobák*; 3) „set prohraný bez získání hry či bodu“ též *kanár*; 4) nadávka ve významu „hlupák, blbec“.

²⁸ Srov. *pejskař* „milovník psů“ (SNČ, 2006, s. 280).

²⁹ Viz Olivová-Nezbedová (1995, s. 278).

³⁰ Srov. se substantivem *úlet*, užívaným především mezi mladými lidmi v podobném významu (rovněž také „něco neobvyklého, bláznivého“), adjektivem *ulitlý* „s neobvyklým, excentrickým chováním“ (např. *ulitlý účes*, *ulitlá hudba*) a verbem *ulítávat* „být z něčeho až nemístně nadšený“ (např. *ulítávat na techno hudbě*). Viz SNČ, 2006, s. 405.

Adjektivum *ptačí* se může vyskytnout ve čtyřech významech (dle PSJČ):

- 1) „ptákům náležející, z ptáka pocházející“ (*ptačí hnízdo, ptačí zpěv*);
- 2) „ptákům něčím podobný, mající některé znaky ptáka“ (*ptačí hlásek, ptačí profil*);
- 3) „určený pro ptáky, sloužící ptákům k něčemu“ (*ptačí zob, ptačí budka*);
- 4) „pohled z výšky“ (*ptačí perspektiva*).

Poslední význam jiné slovníky řadí pod 1). V *Českém jazykovém atlase* jsme dále našli spojení *ptačí mák* jako nářeční pojmenování pro rostlinu *vlčí mák* (1997, s. 256). Tento typ pojmenování je možné řadit mezi širší skupinu „zvířecích adjektiv“, která označují něco méně cenného či dokonce falešného (např. planě rostoucí rostliny): *kočičí zlato, psí víno* nebo již zmiňovaný *vlčí mák*.³¹

Prefixací je tvořeno pouze malé množství derivátů: *prapták* („druhohorní pták“), *velepták* („obrovský pták“) či neologismus *modropták* („člen ODS“).³²

Kromě derivátů existuje řada kompozit, kde složka *ptako-* obvykle stojí na prvním místě. Jungmann uvádí velké množství dnes už takřka neužívaných složenin jako *ptakohubec* „ptákům v tváři podobný“ či *ptakopravec* „hadač z ptačího letu či zpěvu“. V *Biblickém slovníku* Adolfa Novotného se dozvídáme, že v Bibli je několik zmínek o ptakopravectví, a to nejen jako „věštění z letu stěhovavých ptáků a jejich křiku“, ale také z rozboru ptačích vnitřností (Novotný, 1956, s. 764). S některými složeninami se však stále v běžném úzu setkat můžeme: *ptakopysk, ptakoještěr* aj.

2.3. Etymologie

Výraz *pták* je původu všeslovanského. Rejzek (2001, s. 516–517) uvádí, že předpokládaná praslovanská podoba **pъta* „mládě“ je příbuzná s lotyšským *putns* a litevským *pūtė*, tedy „slepička, kuře, pták vůbec“, užívaným hlavně v dětské řeči. Zároveň se toto slovo stalo součástí staré složeniny *koroptev*, kde první část odpovídá českému *kur* a druhou složkou je právě *pták*. Praslovanské **pъta* nejspíše souvisí s indoevropským **pōu-*, **pū-*, **pu-* „malý, mládě, malé zvíře“ a poukazuje i na spojitost s anglickým *few* „málo“ a německým *Vogel* „pták“. Nabízí se také srovnání s lidovým svoláváním drůbeže *puta puta* či *puťa puťa* (Holub, Kopečný, 1952, s. 303). Odtud pak vede přímá souvislost

³¹ Též *ptáčnice* „plané višně, ale mor. druh hrušek [...] asi proto, že – jsouce plané, bez ceny – nechávají se ptákům“ (Machek, 1997, s. 496).

³² Srov. také *ptákostrana, ptákostraník* (Martincová, 1998, s. 237); *modrý pták, strana modrého ptáka* (Martincová, 2004, s. 376).

k expresivnímu *puťka*, *putička*, *putinka*, což je možné říci o člověku tichém, zakřiknutém či slabém, který není schopen vyjádřit svůj vlastní názor, především se tak mluví o ženách: *domácí puťka*, *sedět jako puťka*.

Machek (1997, s. 496) dále předpokládá vztah s indoevropským **pet-* „letět“, což dokládá souvislostí se vznikem slova *pero*. Rejzek ovšem tento vztah pokládá za nejasný a *pero* vykládá z indoevropského **per-*, z tohoto hlediska upozorňuje dokonce na příbuznost se slovem *kaprad'*, „rostlinou s křídlatými listy“ (Rejzek, 2001, s. 263). Zajímavý je též původ slova *vejce*, jehož staroslověnská podoba *ajъce* má podle Rejzka podobný indoevropský základ jako latinské *aves* „pták“, podobně též litevské *pautas* „vejce“ je nápadně podobné praslovanskému **pъta* „pták“.

Dodejme ještě, že v některých nářečích je možné narazit na změnu ve způsobu artikulace, kdy se skupina *pt* mění ve *ft* (srov. též *fták*, *ftát se*).³³

2.4. Paradigmatické sémantické vztahy

Na dané pozici ve větě mohou lexikální jednotky různě alternovat. „Paradigmatické vztahy jsou vztahy jednotky k jejím možným proměnám, tj. k jejím alternativám ve stejné pozici“ (ESČ, 2002, s. 551). Řadí se sem především vztah **synonymie**, **antonymie**, **hyperonymie** a **hyponymie**. Při určování sémantických vztahů budeme pracovat se základním významem lexému pták: „opeřený obratlovec s křídly“.

2.4.1. Synonymie

Podle ESČ rozlišujeme v jazyce mezi synonymií úplnou (čistou) a částečnou. Pokud přihlídneme k definici, že úplná synonyma jsou plně zaměnitelná ve všech kontextech kromě citací a shodují se ve všech (i okrajových) pojmových sémeh,³⁴ zjistíme, že pro lexém *pták* takovou shodu není možné najít, a budeme proto uvažovat pouze o synonymech částečných. K základnímu významu lze uvést synonyma, která se svou motivací vztahují k některému výraznému znaku ptačího těla či typickému chování:

- 1) pták je schopen **letu**: *letoun*, *letec*, *létavec*, *letadlo*, *poletavec*, *poletáček*, *přeletáček*;
- 2) jeho tělo je pokryto **peřím**, místo předních končetin má **křídla** neboli **perutě**: *opeřenec*, *peřenec*, *opeřeňátko*, *okřídlený tvor*, *pernatec*, *perutník*, *peruťák*, *operutěnc*, *pernatá zvěř* (hlavně mezi myslivci);

³³ Srov. slovenské *vták*, *vtáky* (Trávníček, 1935, s. 164–165).

³⁴ ESČ, 2002, s. 472 (heslo „Synonymie“).

3) vydává druhově různé zvuky, které nejčastěji bývají vnímány jako **zpěv**, ale u některých druhů i jako nepříjemný křik: *syn zpěvu, štěbetavec, štebeta, štěbota, štěbetáček, štěbetálek*.

Dále je tu skupina částečných synonym se stejným kořenem, jako má základové slovo *pták*. Řadili bychom sem hromadné jméno *ptactvo*, které můžeme použít v případě, že mluvíme o ptácích jako celku. Řidčeji užívané jsou zastaralé výrazy: *ptačina, ptenec, ptenče, ptač* a expresivní *ptačisko*.

Ostatní názvy se už spíše řadí mezi jména konkrétních druhů (*vrabec, orel*), případně větších skupin ptáků s podobnými znaky (*dravci, pěvci*), tudíž se spíše jedná o hyponyma. Za zmínku také jistě stojí dialektické *jarabáček* (často ve spojení *ptáček jarabáček*) pro pestrého, kropenatého ptáčka.³⁵

Synonyma pro nedospělého ptačího jedince – *ptáče* – poukazují k nevyvinutosti, neúplnému ustanovení všech znaků typických pro ptáky. Tělo ptačího mláděte po vylíhnutí ještě není pokryto peřím, což dokládají výrazy jako *neopeřenec, neopeřeňátko, nedopeřeně, hole, holátko*. Ptáče zatím není schopné vydávat stejné zvuky jako dospělý pták: *pískle, písklátka*. Konečně pak *výletek* či *létavky* pro mladé ptáky, kteří se teprve učí vylétnout z hnízda.

2.4.2. Antonymie

Příklady antonymie jsou v souvislosti se zkoumaným významem lexému *pták* poměrně problematické. Jak jsme již uvedli, výrazy jako *neopeřenec* či *hole* nejsou opozitní, pouze odkazují k nedospělým jedincům téže živočišné třídy. V některých případech je nicméně možné uvažovat o tzv. kontextových opozitech, která jsou protikladná pouze v konkrétních kontextech a stojí na samé periférii systémové antonymie.³⁶

V *Bibli* bývá „nebeské ptactvo“ často v opozici k „vodním tvorům“, se kterými mělo být stvořeno ve stejný, pátý den. Nabízí se tedy dvojice *ptáci X ryby*, obvyklý je ovšem i příklad kontextové opozice „nebeské ptactvo“ a „všeliký živočich země“, přičemž pojmy *zvíře* či *živočich* jsou zde podle Novotného chápány jako označení pro vše, co se „pohybuje a hemží, mimo člověka a ptactvo“ (Novotný, 1956, s. 1329).

V bajkách proti ptákovi často stojí psovitá (řidčeji kočkovitá) šelma, nejčastěji liška nebo vlk, např. *vrána X liška, havran/krkavec X liška, kohout X liška, čáp X liška*,

³⁵ Rýmované přívlastky se často používají ve folkloru a v uměleckých textech: *ptáček jarabáček, zpěváček, štěbetáček, poletáček; pták Ohnivák, Rosomák, loskuták, bouřlivák* atd.

³⁶ „V konkrétní komunikaci se dostávají do významového protikladu i slova, která normálně opozity nejsou“ (PMČ, 2008, s. 87).

*orel X liška, kavka X liška, jeřáb X liška/vlk, čáp X vlk, kohout X pes, orel X lev, papoušek X kočka.*³⁷ Toto zvíře obvykle závidí ptákovi jeho schopnost létat, případně je vystaveno okolnostem, kdy nad ním má pták převahu (neumí létat jako on, nemá úzký ptačí zobáček, neumí krásně zpívat). Této situaci šelma buď podlehne a je poražena, nebo se účinně brání svou důmyslností a lstivostí.

2.4.3. Hyperonymie, hyponymie

Hyponymně-hyperonymní vztahy formují hierarchickou strukturu lexikálního subsystému, ta je organizována vztahem nadřazenosti (hyperonymie) a podřazenosti (hyponymie) mezi lexikálními jednotkami.³⁸ Lexém *pták* v této struktuře funguje oboustranně, jako hyperonymum i jako hyponymum.

Mezi hyperonyma výrazu *pták* je možné řadit jak *zvíře*, tak níže postavené *obratlovec*, kam ptáky řadí všechny tři novější výkladové slovníky češtiny, jedná se však spíše o pojem („podkmen“) patřící do klasifikace vědecké. V JgS najdeme zařazení mezi živočichy „teplé krve“ – termín *teplokrevní* však pro svou vágnost není mezi současnými přírodovědci příliš oblíben a od jeho užívání se upouští (Gosler, 1994, s. 14). V jazykovém, „naivním“ obrazu světa jsou *ptáci* součástí kategorie *zvíře* (*zvíře* → *pták*).³⁹ Kohyponymy *ptáka/ptáků* by z tohoto hlediska byli *obojživelníci, plazi, ryby, savci* a další živočišné třídy. V případě dalšího zařazení mezi obratlovce by to byly výhradně tyto čtyři jmenované skupiny, teplokrevní už jsou pak mimo ptáků pouze savci.

Slovo *pták* však samo funguje jako nadřazený výraz. Hyponymy jsou – většinou přívlastkem – blíže určené skupiny ptáků, rozlišené např. podle způsobu života (*ptáci stěhovaví, krmiví, noční*) či užitku pro člověka (*ptáci lovní, lovečtí, drůbež*). Spadají sem však také veškeré názvy ptačích druhů. Tato jména jsou z velké části rozšířena i mezi neodbornými uživateli jazyka. Často je najdeme jako samostatná hesla ve výkladových slovnících a mnohdy nesou vlastní, odlišné konotace od nadřazeného pojmu *pták* – ať už se jedná o konotace pozitivní (*labuť, slavík, hrdlička*), nebo spíše negativní (*straka, havran, sýček*).

³⁷ Viz Ezop (1881) a La Fontaine (1959).

³⁸ ESČ, 2002, s. 549 (heslo „Vztah hyponymně-hyperonymní“).

³⁹ Podrobnější vědecká systematizace by vyžadovala práci s mnoha dalšími kategoriemi: živočichové → strunatci → obratlovci → čelistnatci → blanatí → ptáci. Kategorie *zvíře* je ve vědecké kategorizaci nahrazena termínem *živočich*. Srov. s kategorizací květin u Piekarczyk (2007, s. 46).

2.5. Syntagmatické sémantické vztahy

Abychom zjistili nejčastější kolokace, neomezili jsme se při hledání v *Českém národním korpusu* pouze na singulár zkoumaného slova. Ukázalo se totiž, že v korpusu plurálová podoba *ptáci* výrazně převažuje nad singulárem *pták*.⁴⁰ *Ptáka* či *ptáky* spojujeme podle korpusu SYN nejčastěji se slovesy a s deverbálními adjektivy. Mezi hojně zastoupená slovesná syntagmata řadíme spojení se slovesy vztahujícími se k **letu** ptáka: *létat, kroužit, vznést se, třepotat/třepat* (křídly), *roztáhnout* (křídla), *plachtit, sedat*;⁴¹ k **zobáku a zvukům**, které jeho prostřednictvím ptáci vydávají: *klovat, pět, zpívat, pípat, štěbetat, šveholit, švitořit, cvrlikat, trylkovat, volat, křičet, řvát, utichnout*; způsobu **přežívání zimy**: *zimovat, stěhovat se, táhnout, migrovat*; **rodinnému životu** ptáků: *hnízdit, stavět* (hnízdo), *snášet, krmit, vyvést* (mladé).

Kromě deverbálních adjektiv (*vylétnuvší, letící*) se v korpusu vyskytují adjektivní syntagmata, která se týkají vzhledu ptáka: *malý, drobný, opeřený*; způsobu jeho života (případně zařazení do určité skupiny): *stálý, divoký, exotický, krmivý*; druhu potravy, kterou se živí: *dravý, mrchožravý, hmyzožravý*. Adjektivum *nebeský* poukazuje ke schopnosti letu a životu „v oblacích“, spojení *nebeský pták* tak nese výrazně pozitivní konotace.⁴²

Nakažený pták odkazuje k aktuální zdravotní hrozbě, kterou ptáci představují, a strachu ze zvířaty přenášených nemocí, především z ptačí chřipky. Podobný význam má slovesné syntagma *ptáci roznášejí/přenášejí* (nemocí). Kromě přenosu nemocí ptáci obtěžují člověka svým trusem: *ptáci znečišťují, ptáci kálejí*.

Co se týče spojování se substantivy, jedná se obvykle o druhová jména (případně o vlastní jména bájných ptáků), která ve větě fungují jako neshodný přívlastek: *dodo, kivi, emu, ibis, loskuták, Fénix, Ohnivák*.

2.6. Vymezení prototypu

Jak už bylo řečeno, na světě existuje velké množství roztodivných ptačích druhů. V přirozeném, „naivním“ obrazu světa má však člověk tendenci tuto různorodost přehlížet a vytvářet si v mysli představu jakéhosi neurčitého ptáka „typických ptačích vlastností“, tzv. **prototyp**. Prototyp (resp. stereotyp) je jádrem kognitivní definice.⁴³ Ta není na rozdíl od definice klasické (slovníkové) omezena na denotativní význam, ale přihlíží také

⁴⁰ Použili jsme výsledky z korpusu SYN. Jedná se o spojení všech korpusů této řady, texty pocházejí celkem z let 1990–2009. Počet výskytů pro dotaz „pták“ je 7 310; plurál „ptáci“ má celkem 12 494 výskytů.

⁴¹ A jejich deriváty (*vzlétnout, odlétnout, ulétnout* atp.).

⁴² Spojení *ocelový/kovový pták* neoznačují druh ptáka, ale letadlo.

⁴³ V této práci budeme pracovat s pojmem prototyp, termín stereotyp ponecháme spíše sociálním vědám (Vaňková, 2005, s. 84).

ke konotacím, které jako mluvčí daného jazyka sdílíme.⁴⁴ Prototypy jsou do značné míry subjektivní, mohou obsahovat hodnocení, případně emocionální postoj k dané skutečnosti. „Vycházejí z nepřesné generalizace a ukazují místo dané věci v jazykově-kulturním obrazu světa určitého společenství“ (Vaňková, 2005, s. 83).

V tomto smyslu uvedla poprvé termín prototyp americká psycholožka Eleanor Roschová. V 70. letech minulého století realizovala výzkum dokazující, že člověk nechápe kategorii jako nepropustný celek, do kterého daná skutečnost buď patří, nebo nepatří, ale spíše ji vnímá na základě schématu **centrum – periferie**.⁴⁵ Prototyp – ideální zástupce – se nachází v samém centru, směrem k okraji nalézáme představitele, kteří se od prototypu stále více odlišují. Svůj výzkum Roschová uskutečnila právě na příkladu ptáčích druhů. Zjistila, že do centra kategorie „pták“ (resp. anglického výrazu „bird“) mluvčí zařazují spíše drobné ptáčky schopné letu, kteří se navíc starají o svá vejce a mláďata, případně umí i zpívat (drozd, vrabec). Dále od středu jsou umístěni netypičtí ptáci, jako jsou například pštros nebo tučňák, kterým některé z obvyklých „ptačích vlastností“ chybějí. Ačkoliv lze říci, že ptákem je drozd i tučňák, k zařazení tučňáka mezi ptáky můžeme mít jisté výhrady, neboť nelétá, má netypický tvar těla a někteří zástupci si ani nestavějí hnízda. Oproti tomu je drozd zcela „plnohodnotným“, až reprezentativním ptákem.⁴⁶ Zajímavý je dále fakt, že netopýra, jenž má z vědeckého hlediska k ptákům stejně daleko jako kterýkoliv jiný savec, respondenti tohoto výzkumu umístili blíže k prototypu než krávu. Netopýr je totiž „ideálnímu“ ptákovi podobný co do velikosti, a navíc má s ptáky společnou jednu podstatnou (a pro ptáky charakteristickou) vlastnost: schopnost letu. U Wysoczańskiego (2004, s. 176) netopýři dokonce tvoří samostatnou kategorii „létající zvířata“,⁴⁷ a to hned za kapitolou o ptácích. Dokazuje to, že v přirozeném obrazu světa sdružujeme objekty podle jiných znaků, než jak je tomu v jazyce vědy. Létání je pro nás natolik výrazným rysem, že se nám netopýr může

⁴⁴ „Do strukturně orientovaných definic se nevejde všechno, co je v souvislosti s takto pojatým významem podstatné. Omezují-li se na denotaci a na to, co je nesporné a verifikované, co je spjato s racionálním výkladem světa, pak zůstávají stranou konotace – a právě ty bývají pro kognitivisty zásadní složkou významu [...]“ (Vaňková, 2005, s. 80).

⁴⁵ „Většina kategorií (pokud ne všechny) nemá jasně dané hranice.“

„Most, if not all, categories do not have clear-cut boundaries“ (Rosch, 1978, s. 35); o výzkumu Roschové např. Vaňková (2005, s. 76–77, 83).

⁴⁶ „Ačkoliv můžeme trvat na tom, že výroky ‚drozd je pták‘ a ‚tučňák je pták‘ jsou oba stejně pravdivé, musíme připustit, že v rámci kategorie mají jiné postavení. Tvrzení, že tučňák je také technicky vzato ptákem, je sice správné, na druhou stranu nelze to samé říci o drozdovi. Drozd je totiž více než to – je to ideální představitel ptáka, pták par excellence.“

„Even those who insist that statements such as ‚A robin is a bird‘ and ‚A penguin is a bird‘ are equally true, have to admit different hedges applicable to statements of category membership. Thus it is correct to say that a penguin is technically a bird but not that a robin is technically a bird, because a robin is more than just technically a bird; it is a real bird, a bird par excellence“ (Rosch, 1978, s. 39).

⁴⁷ V originále: „zwierzęta latające“ (Wysoczański, 2006, s. 176).

z určitého hlediska zdát mnohem blíže ptákovi než zmiňované krávy, ačkoliv podle vědecké klasifikace řadíme krávu i netopýra shodně do třídy savců.⁴⁸

V této části se budeme zabývat **prototypem ptáka**. Přestože ornitologové rozlišují nepřehledné množství ptačích druhů, které se mezi sebou liší velikostí a tvarem těla, barvou peří i způsobem života,⁴⁹ stavba těla je alespoň v základních rysech u všech druhů stejná: **hlava se zobákem, trup a čtyři končetiny**, přičemž přední dvě jsou přeměněny v **křídla**. Ptačí tělo je z větší či menší části pokryto **peřím**, samičky snášejí **vejce** – obvykle do **hnízda**. Některé druhy však nesplňují veškerá kritéria „ptákovitosti“. Existují ptáci, kteří si nestavějí hnízda (kukačka, někteří tučňáci);⁵⁰ takzvaní „běžci“ (pštros, emu, kivi) mají zakrnělé přední končetiny, a nejsou tudíž schopni letu. Ptačí mláďata se většinou rodí neopeřená a pouze o některých druzích je možné říci, že krásně zpívají. I přesto bychom však jedince bez některých pro ptáky příznačných vlastností neváhali zařadit do kategorie „pták“.

Přirozený jazyk reflektuje pouze některé skutečnosti spojené s ptáky. Upozaděny jsou například zadní nohy, ale také mnohdy poměrně výrazná rozdílnost mezi pohlavími (v barvě peří, ve velikosti těla, hmotnosti atp.).⁵¹

Při vytváření obrazu ptačího prototypu vycházíme, pokud není řečeno jinak, z publikací *Slovník české frazeologie a idiomatiky 1–4* (Čermák, 2009), *Názvy zvířat v české frazeologii a idiomatice* (Mrhačová, 1999) a *Lidová rčení* (Zaorálek, 1996). Vzhledem k tomu, že tato práce je celkově zaměřena na zkoumání ustálených přirovnání, snažíme se při popisu „ideálního“ ptáka držet určité kostry založené právě na tomto typu frazeologických jednotek. V některých důležitých oblastech však příklady přirovnání chybějí, popřípadě jich je velmi málo (např. křídla, zobák). Tyto případné mezery proto doplňujeme pomocí jiných frazémů.

2.6.1. Vzhled ptáka

Typickým ptákem je pro nás spíše ptáček menší velikosti, čemuž odpovídá i jasná převaha deminutiv nad augmentativy tvořenými od slova *pták* a stejně tak nejčastější kolokace, které se vztahují spíše k drobnosti ptačího těla než k jeho mohutnosti.

Tělo ptáka je pokryto **peřím**, které je pro pozorovatele spolu se zpěvem rozhodující při rozeznávání druhů: *ptáka poznáš po peří / po zpěvu (a člověka po řeči)* čili „o člověku a jeho povaze se nejvíce dozvíš z jeho zevnějšku/projevu“. *Že se chlubí cizím peřím*, řekneme

⁴⁸ Ve středoškolské učebnici *Biologie pro gymnázia* (2005, s. 182) je dokonce možné najít návod ke stavbě budek pro netopýry v kapitole „Péče o ptactvo v době hnízdění“.

⁴⁹ Gosler (1994) uvádí 9 213 druhů, toto číslo se však od doby vydání atlasu mohlo změnit.

⁵⁰ Kukačka je známá tzv. hnízdním parazitismem, tzn. že klade svá vejce do hnízd jiných ptačích druhů. Tučňák císařský zahřívá vejce i za chůze v kožním záhybu mezi nohama (Gosler, 1994).

⁵¹ Nenápadnost samiček některých druhů dokládá alespoň označení *puťka* pro nevýraznou, slabou, tichou, „nijakou“ ženu (viz 2.3.).

o člověku, který se „holedbá prací někoho jiného“. Peří je však také znakem dospělého a zdravého ptáka: *neopeřenec, ještě mu nenarostlo peří* (přeneseně „o mladém, nezkušeném člověku“), *narostlo mu / na něm peří* („zbohatl, má se lépe“), *peří mu opelichalo* („zchudl“). Jako pokrývka ptačího těla je peří rovněž akcentováno v množství synonymických výrazů (*opeřenec, pernatá zvěř* ap.). Frazeologická přirovnání poukazují k lehkosti a měkkosti peří: *být lehký jako peří/péro/pírko/peříčko, zvednout někoho/něco jako pírko, těsto/buchty/knedlíky jsou jako peříčko* („kypré, lehké, lehce stravitelné“), pro tyto vlastnosti se také prachové peří používá jako výplň do peřin a polštářů: *žít bezstarostně jako v peří/peřince*. Přirovnání *je mi vzácný jak slepičí peří* („vůbec ne“) na druhou stranu dokládá, že ne každý druh ptačího peří má své praktické využití a vysokou cenu. Ve frazeologii nacházíme i odkaz na někdejší manuální činnost provozovanou především venkovskými ženami a trestanci ve věznicích – tzv. **draní peří** –, kdy se očištěné peří muselo zbavit tvrdých částí, jednalo se o práci mechanickou a velice zdoluhavou. Pokud tudíž člověk danou činnost *umí, jako by peří dral*, znamená to, že ji vykonává velice dobře, téměř automaticky.

Každé pero má tvrdou, ale dutou osu – stvol. Část stvolu, která přisedá na kůži, se nazývá **brk**, ten v minulosti mohl být seříznut do ostré špičky a sloužit jako psací potřeba.⁵² K jeho tenkému tvaru odkazují přirovnání *být hubený jako brk (z husy), mít nohy jako brka* (útlé). *Stěbla jako brky* poukazují k tvrdosti a pevnosti této části pera.⁵³ V nemalé skupině přirovnání se brk vyskytuje jako symbol rychlosti pohybu a přeneseně i rychlosti myšlení: *být rychlý/čilý/prudký jako brk, jak z brku vyražený, jak vystřelený z brka, jako by ho z brka vyrazil* (též ve významu „být zmatený, poděšený“).⁵⁴

Z částí ptačího těla mají ve frazeologii zvláštní postavení **křídla a zobák**. Přímo mezi frazeologickými přirovnáními ovšem velké množství příkladů nenajdeme. Slovo *zobák* lze v přeneseném významu podle výkladových slovníků použít jako pejorativní označení jak pro lidská **ústa**, tak i pro **nos**. První význam je doložen v přirovnání *mluvit jak (mu) zobák narostl* tedy „přirozeně, nestrojeně, často i jadrně“, ale i v dalších frazémeh jako *dát někomu do zobáku* („zbít ho“) či *klapat zobákem* („mluvit“). *Zobák* ve významu „nos“ najdeme ve spojení *strkat do všeho zobák* (také *strkat do všeho nos*).

Křídla se ve frazeologii nejčastěji vyskytují ve dvou odlišných situacích. Na jedné straně jsou křídla znakem **volnosti, odvahy a nezávislosti** ve frazémeh *rostou mu křídla*,

⁵² Dodnes *pero* ve významu „nástroj k psaní, kreslení“ (dle SSJČ). Totéž potvrzuje Rejzek v hesle *pero*: „Vývoj významu ‚brk‘ → ‚psací náčiní‘ je jasný“ (2001, s. 461).

⁵³ Srov. expresivní *natáhnout brka* „zemřít“. Čermák frazém spojuje s posmrtnou strnulostí těla, které je tuhé a neohebné podobně jako brko (SČFI 3, s. 41).

⁵⁴ V JgS je pro slovo *brk* na prvním místě uveden význam „křídlo, perut“ (1989, s. 185). Patrná je souvislost brku se slovy *brknout, brklý, zbrklý*: „Asi z představy o ptačím letu s šumem a pohybem křídel (brků)“ (Holub, Kopečný, 1952, s. 77).

dalo mu to křídla, ale stejně tak i jejich případné ztráty: *přistříhnout někomu křídla*, *popálit si křídla*, *svěsit křídla*. Na druhé straně nám mohou „cizí křídla“ poskytnout **ochranu**, pokud nás někdo *vezme pod svá křídla*.

2.6.2. Pták létá

Charakteristickým pohybem ptáků je **létání**.⁵⁵ Tento zvláštní pohyb umožňují ptačímu tělu – kromě mohutně vyvinutých prsních svalů – hlavně křídla. Jak již bylo naznačeno, křídla jsou spojena s konotacemi volnosti a samostatnosti. Podobně také let ptáka je projevem svobody a rychlosti, s jakou je zvíře schopno se pohybovat vzduchem. K výšce letu odkazuje spojení *ptačí perspektiva*. Přestože ptáci nejsou jediným živočišným druhem schopným létání, let žádného jiného zvířete – snad s výjimkou motýla – nenese natolik pozitivní konotace. Létání různých živočichů zachycují frazeologická přirovnání *tváří se jako by mu uletěly včely* / *jako když mu moucha přeletěla přes nos*, *být přelétavý jako motýl*, *slétat se k něčemu jako můry ke světlu* a v případě, že okřídleného koně z řecké mytologie pokládáme za zvíře, také *létat na Pegasovi* („básnit, psát verše“). Výrazně pozitivní je frazém *vznášet se (lehce) jako motýlek*. Wysoczański uvádí polské přirovnání *létat jako netopýr*.⁵⁶

Ptačí let je spojen s **volností, svobodou a rychlostí** v přirovnáních *být živ jako pták v povětrí*, *být volný/svobodný jako pták*, *žít / cítit se jako pták*, *letět jako pták* („rychle, lehce“).⁵⁷ Neomezenost pohybu však může přecházet v přelétavost a nestálost, které jsou vnímány spíše negativně. Podobně jako ptáci na podzim odlétají do teplých krajín, může se také člověk *chovat jako tažný pták* či *jako přelétavý/stěhovavý pták/ptáček* (ať už ve vztahu k druhému pohlaví, nebo k místu pobytu). Ztrátu svobody vyjadřuje polapení ptáčka (resp. člověka) a následné vsazení ptáka do klece: *ulnout co pták na lepu*, *chvět se jako lapené/postřelené ptáče*, *být (uvězněn) jako pták v kleci*. Z dalších frazémů k tomuto odkazují např. *dostat/lapit/chytit ptáčka do klece*, *mít ptáčka v kleci*, *chytat ptáky na lep*, *když ptáčka lapají*, *pěkně mu zpívají*. Spojení *ptáček uletěl* značí, že „podezřelý člověk unikl“.

2.6.3. Pták zpívá

Zvuky, které jednotliví ptáci vydávají, se od sebe výrazně liší. Některé druhy vydávají libý zpěv či cvrlikot, jiné zvuky se mohou člověku protivit, nebo ho dokonce i děsit (krákorání vran, houkání sýčka). Prototypový pták však zpívá příjemně (srov. *slavičí zpěv*),

⁵⁵ V češtině máme větný frazém *neuč rybu plavati a ptáka létati*, což platí o člověku, jenž chce druhého naučit činnost, kterou však tento člověk již dávno ovládá.

⁵⁶ V originále: *lata j. nietoperz* (Wysoczański, 2006, s. 176); v podobném významu jako spojení *noční pták*.

⁵⁷ *Lítat*: expresivně také „velmi rychle se pohybovat; běhat, pobíhat“ (SSJČ, 1989, II, s. 541).

což dokládají i přirovnání *mít hlas/hlásek jako ptáček/konipásek*, *zpívat/švitořit jako ptáček* ve významu „mít pěkný zvonivý hlas; roztomile, popř. vesele a zvučně (o něčem) mluvit nebo zpívat“. Spíše v nadsázce lze použít spojení *ptáci řvou*, které nejčastěji najdeme v zápiscích internetových blogů, doloženo je také v „Písni o jaru“ Ivana Mládka: „Už je tu zase to pitomý jaro, ptáci řvou, šeríky smrdí [...]“. ⁵⁸ Rozdíly v ptačím zpěvu jsou v přirozeném jazyce často srovnávány s odlišnostmi ve vyjadřování různých lidí (viz dále). Že o člověku vypovídá i to, jakým způsobem mluví, svědčí frazémy *ptáčka poznáš podle zpěvu a každý pták (tak) zpívá, jak mu zobák narostl*. Ptačí zpěv ve významu „lidská řeč“ najdeme dále ve spojení *už si o tom ptáci zpívají* s významem „každý o tom mluví“. Imperativ *zpívej* či spojení *budeš zpívat (jako ptáček)* mohou fungovat jako výhrůžka ve smyslu „řekni vše, co víš“.

2.6.4. Místa spojovaná s ptákem

Místa, jež s ptáky nejčastěji spojujeme, se pohybují na škále od nejpřirozenějších až po ta, která vytvořil člověk za účelem omezit ptákovu svobodu. Ptáka najdeme na větvi, na stromě, v hnízdě, v budce, na krmítku, na bidýlku, na drátě, na hřadě či v kleci. ⁵⁹ Můžeme jej objevit také na talíři, o tomto zvláštním příkladu však ještě bude řeč v oddíle 2.6.9.

Nejtypičtější lokací z hlediska frazeologie je jednoznačně **hnízdo**. SSČ (s. 96) uvádí, že hnízdo je „upravené místo nebo stavba, která slouží ptákům a jiným menším živočichům k ochraně vajec a mláďat“. Je tedy zřejmé, že ani hnízdo není výhradní záležitostí ptactva. Ve frazeologii se nejčastěji setkáváme s *vosím hnízdem*, které představuje zřetelné nebezpečí: *je to, jako když píchne do vosího hnízda, utíká, jako by měla vosí hnízdo pod sukněmi*.

Ptačí hnízdo je (s výjimkou vrabčího hnízda: *mít hlavu/vlasy jako vrabčí hnízdo*) dobře upravené a čisté. I hnízda se však liší v závislosti na druhu ptáka. Hnízdo v lidském světě většinou reprezentuje **domov** člověka a jeho blízké okolí, ale také abstraktně pojatý osobní prostor. V češtině máme *domek jako hnízdečko* („útulný, hezky zařízený“), *každý pták své hnízdo chválí* („každý považuje za nejlepší to své“), *veliký pták veliké hnízdo potřebuje* („člověk s rozletem má vysoké požadavky“), *poslední pták, který si kálí/sere do vlastního hnízda* („ten, kdo na sebe zbytečně prozrazuje příliš, si škodí“). Hnízdo je dále **bezpečným prostorem**, kde se ptáci starají o svá vejce a později zaopatřují mláďata, podobně si i lidé

⁵⁸ Písně Ivana Mládka [on-line].

⁵⁹ V ČNK jsme narazili na přirovnání: *seděl jsem jako pták na hřable*. Jedná se o část citátu z knihy A. Hofmanna: *LSD – mé nezvedené dítě*. Ačkoliv se podle vyhledávače Google používá slovo *hřablo/hrablo* pro pomůcku např. k odklizení sněhu či míchání malty, spojení hřabla s ptákem je podivné. Vzhledem k obsahu knihy, kde je popsán řízený drogový experiment, se mohlo jednat o záměrnou hru s jazykem. Jako pravděpodobnější se nám ale jeví chybná záměna s lokací *na hřadě*.

budují zázemí pro výchovu potomků: *snášet na hnízdo, být z jednoho hnízda, vylétat z hnízda, najít hnízdo prázdné* aj.

2.6.5. Pták snáší vejce

Hlavním účelem stavby hnízda je, že ptáci potřebují bezpečné místo, kde budou moci pečovat o svá vejce a následně též potomky. **Vejce** jsou objekty oválného tvaru, které samička (u některých druhů i sameček) zahřívá svým tělem, dokud se z nich nevylíhnou ptáčata. *Sedí jako na vejcích* můžeme říci o člověku, který sedí velice tiše, téměř nehybně. V přirozeném jazyce je nejvýrazněji akcentována **křehkost** vajec. Pokud se s nimi nebude zacházet opatrně, rozbijí se: *chodit jako na/po vejcích, jet jako s vejci* („opatrně, pomalu“), *jednat s někým jako s měkkými vejci / jak s natlučeným vejcem*. Zvláštní úlohu vejce hrají na Velikonoce, neboť jsou jedním ze symbolů tohoto křesťanského svátku. V souvislosti s lidovou tradicí vznikl zvyk vejce malovat. Opatrné zacházení s barevnými vejci dokládají přirovnání *zacházet/dělat s někým jako s malovaným vejcem* a *šetřit ho jako červené vejce*. Vejce jsou si obvykle velmi podobná, o čemž svědčí spojení *podobat se jako vejce vejci*, u některých ptáků se ale mohou mírně odlišovat třeba svou velikostí: *velký jako holubí/kuří vejce* o neobvykle velkém předmětu (o očích, kroupách při bouři, bouli na hlavě ap.).

V přírodě se z vajíčka obvykle vylíhne ptáček. Většinou o divokých, rozjívených dětech tvrdíme, že *jsou/běhají jako (by se vylíhly) z divokých vajec*. Člověk však vejce některých ptačích druhů, především drůbeže, používá pro vlastní potřebu. V ČNK jsme našli doklady užití *být jako vejce natvrdo* i *naměkko*. Jedná se však spíše o konkrétně užitá přirovnání v umělecké literatuře, tedy bez ustáleného významu.⁶⁰

2.6.6. Ptáci se slétají

Ptáci se mohou vyskytovat jednotlivě, ale i ve skupinách. Záleží jednak na konkrétní situaci, jednak na druhu pozorovaného ptáka (některé druhy se sdružují kupříkladu jen v období tahu). Jako individualita je pták vnímán spíše okrajově, nejčastěji chovateli. Ve volné přírodě se většina druhů seskupuje v **hejna** neboli v **houfy**. Častější vnímání ptáků jako skupiny dokazuje i jasná převaha plurálu *ptáci* nad singulárem *pták* v korpusu SYN. V češtině máme přirovnání *slétají se jako supi*, *konají se všesokolské slety*, lidé *se společně houfují*. U Wysoczaňského jsme dále narazili na polské přirovnání *jít jako pták za hejnem*

⁶⁰ Obojí o člověku, který je zmatený, dezorientovaný, reaguje zpomaleně ap. (např. po požití halucinogenních látek či alkoholu). Z korpusu SYN: „[...] ponocuje a chlastá! Myslela si, že se vrátí jako vejce naměkko“ a „[...] jsem začarovaná jako vejce natvrdo [...]“.

ve smyslu „jít s ostatními, s davem“.⁶¹ Při pozorování si můžeme všimnout, že na obloze vytvářejí hejna ptačích těl mnohdy nadmíru zajímavé obrazce. Veliká hejna v lidech mohou ovšem vyvolat i pocity úzkosti. Na internetu existuje množství videí, ve kterých byl člověk různým způsobem konfrontován s ptačím hejnem. Často iracionální strach z útoku ptáků má z velké části svůj původ v proslulém hororovém snímku *Ptáci* režiséra Alfreda Hitchcocka.⁶²

2.6.7. Další typické činnosti

Život ptáka na pevné zemi není v jazyce zakořeněn ani zdaleka tolik jako jeho pohyb ve vzduchu. V souvislosti s dítětem či mladou dívkou lze říci, že dotyčný člověk *poskakuje jako ptáček*, tedy že je hravý, veselý, čile pobíhá z místa na místo. O lehkosti ptačího spánku má doklad z polštiny Wysoczański: *spát jako pták na větvi* („lehce, snadno se probudí“).⁶³

Jako každý živočich musí pták také přijímat potravu. Typický ptáček je drobný, z tohoto důvodu se množství jídla, které pozře, člověku nezdá nikterak velké. *Jíst jako pták/ptáček/vrabec* proto znamená „jíst velice málo, nepatrně“. Rovněž jedním z významů slovesa *zobat* je dle SSČ „trochu pojest, zobnout si ze všech jídel trochu“ (s. 575). Dodejme ovšem, že ani toto tvrzení o některých druzích platit nemusí (např. o dravcích).

2.6.8. Vlastnosti připisované ptákovi

Život člověka se odehrává v neustálé interakci se zvířaty. Skutečnost, že lidé sami sebe vnímají jako hodnotnější stvoření než zvířata, je jedním z projevů antropocentrismu v jazyce. Zvířatům často přisuzujeme lidské vlastnosti (většinou negativní), které mít sama o sobě nemohou. Tito tvorové se tak bez vlastního přičinění pro nás mohou dokonce stát ztělesněním určité lidské povahy (Mosiołek-Kłosínska, 1997, s. 71–72).

Rysy, které nejčastěji připisujeme ptákovi, nejsou ve všech případech zcela negativní. Spíše se pohybují na škále mezi vlastnostmi zcela kladnými a zcela zápornými. Ve frazeologii je nejvíce akcentována **volnost** a s ní související **nestálost**, o kterých jsme se již zmiňovali v souvislosti s letem ptáka. K **veselosti a čilosti** ptáčka odkazují přirovnání *poskakovat jako ptáček*, *zpívat/švitořit jako ptáček*. Přívlastky, které rozvíjejí slovo *pták*, popřípadě deminutivum *ptáček*, spojují ptáky nejčastěji s **prohnaností**, či dokonce s **darebáctvím**: *pěkný, čistý, povedený, podařený, vydařený, vykutálený, vychytralý ptáček*. Také mohou předem vzbuzovat **nedůvěru**: *podezřelý, divný, cizí pták, známe takové ptáčky*.

⁶¹ V originále: *idzie j. ptak za stadem* (Wysoczański, 2006, s. 165).

⁶² Námět, který Alfred Hitchcock představil, se stal oblíbenou látkou filmových režisérů i autorů hororových románů a povídek. Za všechny jmenujme knihu *Temná půle* od Stephena Kinga.

⁶³ V originále: *śpi j. ptak na gałęzi* (Wysoczański, 2006, s. 165).

Pro úplnost dodejme, že pro člověka, který dává přednost životu v určité části dne, se vžila označení *noční pták* a *ranní ptáče*. *Zlatý pták* je „člověk bohatý“, *vzácný pták* pak může být kupříkladu „významná, mimořádná osobnost“. Spojení *černý pták* má dle SSJČ dva významy: „kněz“, ale také „nacista, esesák“ (1989, IV, s. 692).

2.6.9. Pták jako pokrm

Kromě vajec člověk zpracovává maso některých druhů ptáků, především drůbeže. V češtině existuje přísloví *pečení ptáci/holubi nelítají do huby*, jehož význam je podobný užívanějšímu *bez práce nejsou koláče*. Úprava a požívání tohoto druhu masa však v sobě nese jinou perspektivu, ze které nahlížíme na ptačí tělo. V této souvislosti jsou u ptáka exponovány části těla, které jsou ve frazeologii zcela přehlíženy. Je však zřejmé, že tyto pojmy nejsou ve shodě ani s vědeckou terminologií. Na talíř se nejčastěji dostane ptačí *stehno* či *prso*. Při porcování se dále rozlišují *křídla*, *hřbet*, *špalíčky* (části stehen), *středy* (části křídel) atp. Někteří strážníci mohou požadovat *biskupa*, dle SSČ „výrůstek nad řití drůbeže“ (2009, s. 31). Do polévek se často přidávají *drůbky*, většinou „drůbeží vnitřnosti, popřípadě i krk, křídla a nohy“ (SSČ, 2009, s. 71).

3. Druhy ptáků ve frazeologických přirovnáních

Druhová jména živočichů nejsou ve struktuře přirovnání natolik běžná jako jména rodová. Několik příkladů najdeme u rodového názvu **pes** (*být hubený jako chrt*), **ryba** (*házet sebou jako kapr na suchu*), **opice** (*vřeštět jako pavián*) aj. Zdaleka největší skupinu druhových jmen v přirovnáních však tvoří **ptačí druhy**.⁶⁴ Jedná se až o několik desítek báзовých slov založených na druhovém pojmenování (Mrhačová, 1999, s. 6). Člověk pozoruje vzhled a chování ptáků již po celé generace a hledá v nich paralely s lidským světem. Řada ptáků se tak pro nás dokonce stala symbolem některé lidské vlastnosti (srov. *být pyšný jako páv*).

3.1. Přirovnávání člověka k ptákům

V současné době lidé v komunikaci často používají druhová jména ptáků jako **nadávky**. Takové pojmenování člověka v sobě nese silně negativní konotace. Významy těchto „ptačích“ označení člověka jsou provázány také s frazeologií. Spojení *to je (ale) slepice, husa, krůta, káča/kačena* se v nadsázce užívají pro hloupou ženu (*kačena* může být také žena tlustá a nemotorná), *sůva* pro ženu mrzutou, případně ošklivou, *vrána* pro klevetu. Zlý a chamtivý člověk může být označen za *krkavce*, krutost a bezohlednost je také vlastností „lidského“ *supa*. Zloděje je možno nazvat *strakou*, namyšleného člověka *pávem* a ten, kdo se bojí, je *třasořitkou*. Pozitivní je naopak přirovnání k *čečetce* a *koroptvičce*, neboť těm se přisuzuje čilost a pracovitost. Zvolání *to je ale čečetka/koroptvička!* jsou proto považovány za **lichotky**.

Tradice srovnávání člověka s ptáky je mimo jiné patrná i v množství českých „ptačích“ **příjmení**. Příjmení utvořená z názvů zvířat (a tedy i ptáků) vznikala většinou na základě metafor, často „podle zvláštní vlastnosti, kterou člověk měl společnou se zvířetem, či podle tělesného znaku, jímž se nějakému zvířeti podobal“ (Moldanová, 2004, s. 20).⁶⁵ Tato příjmení tvoří poměrně rozsáhlou skupinu, neboť ptáci bývají nápadní svým vzhledem (barvou, tvarem těla), hlasem i pohyby, a poskytují tak člověku široký prostor k porovnávání. Kupříkladu příjmení *Holub* bylo původně přezdívkou pro toho, „kdo se naparuje; [dále] volatý člověk, milovník holubů“ (Moldanová, 2004, s. 66). Na základě podobnosti lidské a zvířecí části těla mohlo vzniknout příjmení *Sokol*, podle výrazného lidského nosu, který se z profilu podobá zahnutému zobáku dravce (srov. též *orlí nos*). Jméno *Čermák*, jehož původ je nejčastěji

⁶⁴ Druhová označení živočichů bývají většinou volně zaměnitelná za rodový název, a to bez větší změny významu (srov. *mlčet jako kapr/ryba*). U druhových jmen ptáků je situace jiná, vlastnosti jednotlivých druhů jsou natolik odlišné, případně charakteristické pro určitou skupinu ptáků, že lze případné změny v přirovnáních provádět pouze omezeně (srov. *jíst jako vrabec/pták*, ale *být bojovný jako kohout/*pták*).

⁶⁵ Tato příjmení byla také tvořena na základě vztahu daného člověka k ptákům (lidé ptáky chovali, pozorovali) a podle domovních znamení, např. *U tří pštrosů* → *Pštros* (Knappová, 2002, s. 28).

odvozován z lidového názvu ptáka rehka, je podle Moldanové dokonce jedno z vůbec nejčastějších českých příjmení.⁶⁶ Mezi dalšími jmenujme třeba příjmení *Dlask*, *Čejka*, *Havránek*, *Pelikán*, *Sova*, *Stehlík*, *Špaček*, *Vrabec* aj. V češtině máme také příjmení utvořená ze jmen domácích ptáků: *Kačírek*, *Kohout*, *Slepička*, z nářečních synonym a hláskových variant: *Brabec*, *Vrobel*, *Kačor*, *Šikora* (sýkora).

3.2. Přirovnání typu člověk je (jako) pták

Zajímavým dokladem, který poukazuje k zakotvenosti srovnávacího principu *člověk je jako pták* i mimo češtinu, je alegorický obraz z mobiliáře Státního zámku Hrubý Rohozec (viz Příloha č. 1). Obraz „Vzestup a sestup ženského věku“ z roku 1656 pochází ze sbírek šlechtické rodiny Desfours-Walderode a představuje alegorii života ženy.⁶⁷ Jedná se o stupňovité schéma, kde každý stupeň zastupuje jedno desetiletí a odkazuje k příslušnému věku (10 až 90 let). Každá životní etapa je reprezentována postavou oblečenou úměrně svému stáří a symbolickým zvířetem. Celkem se jedná o osm ptáků a netopýra: 10 let – kuře, 20 let – dudek, 30 let – páv, 40 let – slepice s kuřaty, 50 let – jeřáb, 60 let – husa, 70 let – orel, 80 let – sova, 90 let – netopýr.⁶⁸ Souvislost mezi vyobrazeným zvířetem a danou fází života ozřejmuje popis v němčině umístěný vždy v příslušném stupni. „V návaznosti na slovesnou tradici se pro zobrazení jednotlivých věků v 15. a 16. století ustálily charakteristické typy a jim přiřazené zvířecí atributy“ (Janák, 2007, s. 7). Vztah mezi člověkem a ptákem je zde založen na přirovnání (resp. metafoře) typu *x-letá žena je (jako) pták, protože...* Významy jednotlivých spojení poukazují ke stereotypovým vlastnostem a chování uvedených ptačích druhů. Podotýkáme, že se jedná o stereotypy obsažené v němčině 17. století; jak ovšem uvidíme dále, některé jsou dodnes součástí i českého jazykového obrazu světa.⁶⁹

10 let: *Růžička usíná a slepička zobe*. Malá holčička je na obraze připodobněna ke kuřeti, protože běhá za svou maminkou jako kuřátko za slepicí. Kuře potřebuje – podobně jako jiná zvířecí mláďata – ochranu dospělého jedince, na kterém je závislé, samo je bezbranné, rodí se slepé (srov. *přijít k něčemu jako slepé kuře k zrnu, čekat na něco jak kuře na sopol*).

⁶⁶ V roce 2002 bylo jméno Čermák/Čermáková celkově 26. a 25. nejčastější české příjmení (Moldanová, 2004, s. 11).

⁶⁷ Obraz sice není signován, pravděpodobně je ale dílem Johana Hartela, který vytvořil i paralelní obraz „Vzestup a sestup mužského věku“ (viz Příloha č. 2). Zde jsou jako symbolická zvířata vyobrazení savci (srov. Janák, 2007).

⁶⁸ „Motiv vzestupného a sestupného řazení postav představuje pomyslnou křivku života od mládí a růstu k postupnému stárnutí. Ze schématu vzestupu a poklesu vychází významové rozdělení na levou stranu života a mládí a pravou stáří a smrti, na což odkazuje řada dalších motivů“ (Janák, 2007, s. 6).

⁶⁹ Německé texty přeložila M. Janáková (viz Janák, 2002). Výklady jednotlivých nápisů čerpáme z průvodcovského textu pro SZ Hrubý Rohozec od V. Tregla a P. Weisse.

20 let: *Dudek se tu zdobí a šlechtí*. Nejspíše podle vysokého chocholu, který má dudek na hlavě. Dnes se v češtině používá především přirovnání *spát jako dudek*. Zaorálek uvádí i méně užívaná spojení *smrdět jako dudek*, *být umouněný/špinavý jako dudek*, jež odkazují k nepořádku, který má údajně tento pták ve svém hnízdě (Čermák, 2009, s. 94).

30 let: *Panna jako páv si vykračuje*. Mladá žena je pyšná jako páv. Podle zdobného ocasu a typické chůze je pávovi připisována jako typická vlastnost pýcha: *být pyšný jako páv*, *chodit / vykračovat si / nést se / nosit se / nadýmat se jako páv*, *nosit hlavu jako páv*.

40 let: *Jako slepice hlídám své děti*. Žena dohlíží na své potomky jako slepice na kuřátka a poskytuje jim ochranu svých křídel (viz 2.6.1.), pod která se mohou kuřátka (resp. děti) schovat. V češtině používáme v tomto smyslu hlavně přirovnání se základem „kvočna“: *sedět jako kvočna/slepice na vejcích*, *starat se o někoho jako kvočna o kuřata*. Samotný výraz „slepice“ v současném jazyce nese spíše negativní konotace, slepici je totiž přisuzována hloupost a naivita (srov. *ty jsi ale slepice!*).

50 let: *Jsem ostražitá jako jeřáb*. Jeřábi jsou vysocí ptáci s relativně dlouhými krky, díky své ostražitosti před dravci se stali již v antice symbolem bdělosti a opatrnosti.⁷⁰ V ustálených přirovnáních současné češtiny se již jeřáb nevyskytuje.⁷¹

60 let: *Jako husa se mohu vykrmovat*. Zavalitost bývá v jazykovém obrazu ptáků spojována hlavně s drůbeží. Otlý člověk *dýchá/funí jako překrmená husa*, *kolíbá se jako kachna* („chodí těžkopádně“), *je vypasený jako bažant*. Život husy je zároveň spojován s bezstarostností a dostatkem: *žít si / mít se jako husa na krmníku*. Podobně jako slepice, také husa je dnes spojována s hloupostí. V nadsázce můžeme za „husu“ označit pomalu myslící ženu (srov. *ty huso! a huso jedna pitomá!*).

70 let: *Orel letí vysoko, já k Bohu*. Sedmdesátiletá žena je zrovna tak vysoce zbožná, jak vysoko se orel vznáší v oblacích (srov. *ptačí perspektiva*). Spíše než výška letu bývá však u orla v češtině akcentována jeho rychlost (*letět rychle jako orel*) a dobrý zrak (*mít oči / vidět jako orel*, *rozhlížet se jako orel po krajině*).

80 let: *Jako sova jsem světu pro posměch*. V češtině existují nadávky *sůva jedna stará!* a *to je ale sůva!* především pro starou mrzutou ženu, ale také pro ženu škaredou (též *být ošklivý jako sova*). Sova je však také zároveň symbolem moudrosti: *být moudrý jako sova*.

⁷⁰ Podle internetové encyklopedie Wikipedie byl jeřáb jako symbol připisován řeckým bohům Apollónovi, Deméter a Hermovi.

⁷¹ V polštině ovšem dodnes existují přirovnání *být ostražitý jako jeřáb* a také *mít šíji jako jeřáb* a *chodit jako jeřáb* „vzpřímeně“; v originále: *jest czujny j. żuraw, ma szyję j. żuraw, chodzi j. żuraw* (Wysoczański, 2006, s. 171).

90 let: *Jsem netopýr a hlídám dům*. Zařazení netopýra do jinak čistě „ptačí“ pyramidu nám znovu připomíná fakt, že v očích člověka je právě tento létající tvor ptákovi nejbližší.⁷² Přirovnání ze současné češtiny *být slepý jako netopýr* bývá směřováno zvláště ke starším lidem a odkazuje k jejich špatnému zraku.

Na závěr této části ještě doplníme, že na paralelním obraze „Vzestup a sestup mužského věku“ – ačkoliv jsou zde symbolickými zvířaty jinak savci – je vyobrazen stoletý muž na smrtelné posteli s labutí. Popisek říká: *Sto let – Bůh ti buď milostiv. Ve smrti, jež je spravedlivá, zpívá labutí píseň*. Spojením *labutí píseň* označujeme něco, co končí, nejčastěji právě život, bývá to rovněž poslední čin před smrtí (Mrhačová, 1999, s. 88). V podobném smyslu můžeme použít přirovnání *zpívá jako labuť před smrtí* o člověku, který mluví smutně, obvykle právě o své smrti.

3.3. Motivace „ptačích“ přirovnání

Ve statí *Antropocentrismus leksyki „zwierzęcej“* vyděluje autorka K. Mosiolek-Kłosińska dvě hlediska antropocentrismu zvířecího lexika. Za prvé je to charakteristika světa zvířat z lidské perspektivy a za druhé naopak charakteristika lidského světa pomocí zvířecího lexika. Jedná se o dvě protichůdné tendence: (1) Naše lidské oči vytvářejí hranice pro náš rozhled, porozumění zvířecímu světu je omezeno lidským chápáním. Důležité je pro nás hlavně to, v jakém vztahu je dané zvíře ke člověku, čím je pro něho užitečné (*dřít se jako kůň, být jako dojná kráva*). Akcentováno je chování zvířat jak k sobě navzájem (*mít rád jako valach hříbě, mít se rádi jako kočka s myší*), tak chování člověka ke zvířatům, které bývá mnohdy velmi nelítostné (*zabiju tě jako psa, jednat s někým jako s prašivou ovci*). (2) Druhým směrem je užití lexikálních jednotek, které se jinak uplatňují pro charakteristiku zvířecího světa, k hodnocení člověka. Zvířatům tak často připisujeme vlastnosti, které sama o sobě mít ani nemohou a které by se zásadně lišily od vlastností relevantních pro encyklopedický popis. Obvykle se jedná o negativní vlastnosti člověka (*být tvrdohlavý jako beran, být lstivý jako had/kočka/liška/úhoř*).⁷³

Oběma tendencemi prostupuje opozice „vlastní“ – „cizí“, resp. „lidské“ – „zvířecí“. Lidé sami sebe pokládají za hodnotnější a celkově „lepší“ tvory než zvířata. Lidské vlastnosti bývají pokládány za dobré, potlačením lidskosti se mohou projevit vlastnosti špatné

⁷² Viz 2.6. (srov. Rosch, 1978). Srov. též Bartmiński: „Vědomí o světě je obsaženo ve významu slov (zejména motivovaných, majících takzvanou vnitřní formu). Například slovo *nietoperz* (netopýr) poskytuje informaci, že takto nazývaný živoch nemá vlastnost typického ptáka – nemá peří“ (2007, s. 340).

⁷³ Antropomorfizace, tj. polidštění zvířat. Dáváme zvířatům vlastní jména, mluvíme s nimi jako s lidmi atd. (Mosiolek-Kłosińska, 1997, s. 73).

(srov. *chovej se jako člověk, nechovej se jako zvíře*). Ve významu slov, která popisují zvířata, je tak často uloženo i to, jak člověk hodnotí sám sebe.

Všechny zmíněné rysy se projevují i v přirovnáních založených na druhových názvech ptáků. Motivace těchto přirovnání je z části stejná jako u prototypového ptáka, z části se liší. Významným motivačním zdrojem je u ptačích druhů kupříkladu barva peří (viz níže), oproti tomu prototyp ptáka žádnou typickou barvu nemá. Mrhačová (1999, s. 12) uvádí, že předmětem tohoto typu přirovnání bývají **vlastnosti, činnosti a stavy**.

3.3.1. Přirovnání podle vzhledu ptáků

Co se týče vzhledu ptáků, jsou třemi nejvýraznějšími motivačními okruhy **jeho velikost, peří a části těla**.

3.3.1.1. Velikost

Podobně jako ptačí prototyp má i většina ptačích druhů spíše malé tělíčko. Tento typ přirovnání zachycuje **drobnost** či **hubenost** ptáků (resp. člověka): *být jako strízlík, být jako třasořitka, být hubený jako luňák*, s čímž souvisí i malý příjem potravy doložený v přirovnáních *jíst jako vrabec, to je porce jako pro vrabce* a malá tělesná síla: *mít sílu jako ženatý vrabec*. Někteří ptáci, především drůbež, jsou naopak **zavalití, neohrabaní** a člověkem bývají vydatně krmeni: *být vypasený jako bažant, funět jako překrmená husa, kolíbat se jako kachna* (o silnější ženě, která „se špatně pohybuje“), *mít žaludek jako kachna* („strávit skoro cokoliv“), *mít hlad jako mlynářova slepice* („mít se dobře, nemít hlad“).

3.3.1.2. Peří

U peří je exponována především jeho barva a stav. **Barva peří** se stala motivačním zdrojem přirovnání *být barevný jako papoušek, žlutý jako kanárek, černý jako havran, mít vlasy jako havran, vypadat jako strakapoud* („mít křiklavé oblečení“), *být jako žluva* („být nezdravě žlutý či bledý v obličeji“). Peří bývá často srovnáváno s lidskými vlasy. Kromě barvy je důležitý i jeho **aktuální stav**, obvykle se tímto způsobem vyjadřujeme o vlasech neupravených nebo neuměle ostříhaných: *být rozčepýřený jako vrabec* (srov. také *mít hlavu jako vrabčí hnízdo*), *mít hlavu jako rořejs, mít vlasy jako rousňák, vypadat jako oškubaná/podškubaná husa*. Jestliže je pták oškubán, je zbaven významné součásti svého těla. Podobně mluvíme o člověku, který byl proti své vůli připraven o peníze či majetek: *oškubat někoho jako kuře/slepici/husu/kavku*.

3.3.1.3. Části těla

Z **částí ptačího těla** si vybíráme opět ty nejvýraznější, ať už svojí barvou nebo tvarem. *Být červený jako kohout/krocan* či *zrudnout jako krocan* je možné říci o člověku, který zrudne vztekem, hlavně v obličeji. Jak kohout, tak krocan jsou totiž červení především v oblasti hlavy – kohout má červený hřebínek a volátka, barva hlavy a krku u krocana se navíc stává intenzivnější na základě prožívání silných emocí.

Porovnávání tvaru lidských a zvířecích částí těla je patrné v přirovnáních *mít nohy jako čáp* („dlouhé, hubené“), *mít krk/šiji jako labuť* („štíhlou, protáhlou“). U tohoto typu přirovnání často vynecháváme komparátor *jak/jako*, je tedy možné použít i *mít čapí nohy*, *mít labutí šiji*. Na základě podobnosti se zahnutým ptačím zobákem vznikla spojení týkající se nosu člověka: *orlí/jestřábí/papouščí/supí nos* neboli *mít nos jako orel/jestřáb/papoušek/sup*.

S částmi ptačího těla také souvisí – ač se primárně nejedná o vzhled – **kvalita zvířecích smyslů**. Člověk s dobrým zrakem *má oči jako ostrůž/orel/jestřáb/luňák* nebo *jako výr* (také „o široce otevřených očích“). Na druhou stranu o neslyšícím či špatně slyšícím jedinci říkáme, že *je hluchý jako pěnice/tetřev*. Vnitřní orgány a krev srovnáváme zřídka, kromě *kachního žaludku* máme v češtině např. *vrabčí/slepičí mozeček/mozek* („být hloupý“) a *kohoutí krev* („mít prudkou povahu“).

V přirovnání *být ošklivý jako sova/sůva* je obsaženo subjektivní hodnocení, v tomto případě silně negativní (srov. také *ty sůvo jedna stará!*).

3.3.2. Další stavy ptáků

Stavy, které nespádají do obvyklého vzhledu ptačího těla, většinou vypovídají o **špatné kondici** ptáka. Ta mimo jiné souvisí i s nepřízní počasí. Někteří ptáci zimě čelí migrací do teplých krajín, ale i přesto existují tažní ptáci citliví i na malé změny počasí, např. drozd ve spojení *být zmrzlý jako drozd*. Kromě mrazu ptáci vzdorují také dešti: *být zmoklý jako slepice/kuře*, *být mokrý jako káně/rousňák*. Ptáci, kteří tráví velkou část svých životů na vodních plochách, mají k tomuto účelu peří přizpůsobené.⁷⁴ Jejich tělo pokrývá husté prachové peří, a navíc mají tzv. kostrční žlázu, jejímž sekretem si peří potírají, a to se tak stává nepropustné pro vodu.⁷⁵ Tato jedinečná vlastnost ptačího peří je doložena v přirovnání *sjede to po něm jako voda po huse* s významem „nic si nepřipouští“.

⁷⁴ Ve vědecké terminologii se jedná především o řád „vrubozobí“, kam mimo jiné patří i husy, kachny a labutě.

⁷⁵ Viz Wikipedie, heslo „Vrubozobí“.

3.3.3. Přirovnání podle chování ptáků

Z různých činností spojených s ptáky je pro frazeologii významné **vydávání zvuků, rituál páření a rodinný život, způsoby pohybu, chování druhově typické a chování na konkrétních místech.**

3.3.3.1. Vydávání zvuků

Ačkoliv prototypový pták zpívá hezky, všechny zvuky, které ptáci vydávají, nemusejí nést pozitivní konotace, některé mohou být člověku naopak nepříjemné. Ptačí zpěv je v přirovnáních obvykle srovnáván s řečí člověka. Výrazně pozitivní jsou přirovnání *zpívat jako slavík, zpívat jako kanárek, mít hlásek jako konipásek / mladý skřívánek, smát se jako hrdlička* o lidech, kteří mají krásný, jasný, až zvonivý hlas. *Že zpívá jako sova* lze prohlásit o člověku, jenž naopak zpívá velmi špatně. Především o dětech, které mluví rychle, překotně, navzájem se překřikují a celkově jim není příliš rozumět, říkáme, že *štěbetají jako sojky/husy/vrabci* a *švitoří jako vlaštovky*. Silně negativní konotace nesou komparace *krákat jako (stará) vrána, nadávat jako špaček, hurovat jako krocán*, všechny v podobném významu „rozčilovat se, hádat se, nadávat“.

3.3.3.2. Námluvy a rodinný život

Jednou z nejnápadnějších forem ptačí komunikace jsou námluvy. Obvykle k sobě sameček vábí samičku, dvoří se jí. K tomu využívá pestrobarevné peří, vydávání roztodivných zvuků, ale i různé způsoby ptačího „tance“. Vztah dvou lidí je v jazyce mnohdy přirovnáván ke vztahu dvou ptáků, ať už se jedná o vztah milostný nebo jiný. Zamilovaný muž *vrká jako holub/holoubek, toká jako tetřev*, jestliže má v lásce rivala, tak *je bojovný jako kohout* a navzájem se tito dva soupeři *chovají jako dva kohouti na jednom smetišti*. Šťastní a spokojení milenci *spolu žijí jako dvě hrdličky/holoubci*, později si mohou začít stavět své „hnízdo“ a založit rodinu: *sedět jako kvočna na vejcích, starat se o někoho jako kvočna o kuřata*.

3.3.3.3. Způsoby pohybu

Nejtypičtějším způsobem, jakým se pták přemísťuje z místa na místo, je létání: *kroužit kolem jako jeřáb/ostříž/sup*, (srov. též *vrhnout se na někoho jako jeřáb/supi na kořist*), *rozprchnout se jako když do vrabců střílí, vylétnout odněkud jako holub z holubníku*. Někteří ptáci ovšem létat neumějí, případně jsou schopni se vznést pouze na malý okamžik; tyto frazémy obvykle odkazují k lidské chůzi: *chodit/vykračovat si jako páv, jít jako husy, kolíbat*

se jako kachna, běhat jako koroptev/křepelka, hnát se jako pštros, hnát se po něčem jako slepice po flusu.

Dále existují činnosti charakteristické pro konkrétní druhy či větší skupiny ptáků: *natřásat se jako třasořitka, šplhat jako datel, psát/tukat jako datel, strkat hlavu do písku jako pštros, nafukovat se jako holub/krocan/páv, krást jako straka, ponocovat jako sova (srov. být noční sova), cachtat/šplouchat se jako kachna, opakovat jako papoušek.*

3.3.3.4. Místa, kde žijí

Posledním vymezeným okruhem je chování ptáků spojené s určitými místy, kde se ptáci často vyskytují (viz 2.6.5.): *je to tu jako v holubníku, chodit někam jako do holubníku, točit/vrtět se jako holub na báni, sedět jako slepice na hřadě/bidýlku, sedět jako vlaštovky na drátě, žít si jako husa na krmníku, být jako dva kohouti na jednom smetišti aj.*

3.3.4. Vlastnosti připisované ptákům v přirovnáních

Z různých lidských vlastností je ptákům nejčastěji připisována **hloupost**. Dokazují to přirovnání *být hloupá jako husa* (především „o hloupé ženě“), *koukat jako husa do flašky, koukat jako husa do lékárny, koukat jako (mladá) vrána, koukat jako výr/vejr* („hloupě“, ale i „zamračeně“), *koukat jako sova na slunce, být hloupý jako sova* aj. Hloupá žena může být rovněž nazvána *husou, krůtou* nebo *slepici*. Mladý a nezkušený člověk, jenž se snaží poučovat staršího a zkušeného, bývá přirovnáván ke *kuřeti*, které chce *být chytřejší než (stará) slepice*. V polštině se hloupost často také připisuje lelkovi, holubovi, havranovi a vráně.⁷⁶

Další vlastnosti už se spíše pojí s jednotlivými ptačími druhy. Z velké části jsou tyto vlastnosti odvozeny z chování, které je pro daný druh příznačné. S pýchou bývá nejčastěji spojován páv (*být pyšný jako páv/pávce, nosit se jako páv* atp.), ale okrajově také holub, kohout a krocan (*nafukovat/nadýmat se jako holub/krocan, vykračovat si jako kohout na smetišti*). Straka je zvědavá, a navíc „krade“ lesklé předměty (*být zvědavý jako straka, být/krást jako straka*). Bažant se snadno poleká (*být vyplašený jako bažant*), kohouti mezi sebou často vyvolávají spory (*být bojovný jako kohout*), vlaštovka si udržuje čistotu v hnízdě (*být čistotný jako vlaštovka*). Holubička se pro svou krotkou povahu – v souladu s Picassovou kresbou holubice s olivovou ratolestí v zobáku – dokonce stala symbolem míru. Dokládá to i spojení *být mírný/krotký jako holubička*. Mnozí ptáci jsou považováni za mrštné a velmi živé: *být čilý/čiperný jako čečetka/koroptvička/křepelka, být rychlý/bystrý jako sokol*. Výrazně

⁷⁶ V originále: *jest głupi j. lelek, j. gołąb, j. gawron, j. wrona* (Wysoczański, 2006, s. 168–175).

negativní jsou přirovnání *koukat jako sůva z nudlí* a *koukat jako výr*, neboť těmto nočním ptákům je připisována zamračenost.

Některé vlastnosti připisované ptákům naopak nejsou s jejich chováním v přírodě na první pohled výrazně propojeny. O člověku, který se vyzná v tom, co dělá, říkáme, že *je na to (jako) kos*. Přirovnání *dočkej času jako husa klasu* je v první řadě založeno na vnitřním rytmu, patrná je ovšem i souvislost s rostlinnou potravou, kterou se husa nejčastěji živí.

3.3.5. Kulturní frazémy

„Pod frazeologií kulturní (v užším slova smyslu) rozumíme frazeologii, jež je součástí kulturní historie a kulturního života. Řadíme sem frazeologii antickou, křesťanskou, ale i pozdější kulturní frazeologii, podmíněnou a přenášenou oficiálním vzděláním“ (Čechová, 1993, s. 179). Kulturní frazémy jsou oblíbené především v publicistice, ve sdělovacích prostředcích a v politických debatách. Podle Čechové u nás počet nově vytvořených kulturních frazémů výrazně vzrostl v 90. letech, což mimo jiné souviselo se změnou společenské a politické situace. Z „ptačích“ přirovnání řadících se mezi kulturní frazémy zmíníme jen ty nejstálenější. Spojení *mít se jako husa o Martině* ve významu „mít se špatně“ souvisí se svátkem svatého Martina, tj. 11. listopadu, kdy se obvykle peče právě husa. Mezi antické frazémy řadíme *to je jako nosit sovy do Athén* čili „úplně zbytečné“. Athény měly totiž – podobně jako řecká bohyně moudrosti Pallas Athéna – ve znaku sovu.

Bájný pták fénix se objevuje v mytologii mnoha národů (Egypt, Indie, Čína atp.). V křesťanské tradici se stal dokonce symbolem nesmrtelnosti, resp. věčného života po smrti. Podle legendy žil tento pták několik set let, poté se sám vznítíl a znovu se zrodil z vlastního popela. Jeho schopnost znovuzrození je doložena přirovnáním *vzlétnout / zrodit se jako fénix z popela*.⁷⁷

3.4. Skupiny ptáků z hlediska jejich vztahu k člověku

Naznačili jsme již, že se v jazyce odrážejí hlavně ty aspekty zvířecího života, které nějakým způsobem souvisejí s člověkem. Díváme se na realitu lidskýma očima, záleží nám na vztahu mezi zvířetem a člověkem a také na tom, jaký přínos může zvíře pro člověka znamenat.⁷⁸ Podstatný je pro nás zejména **prospěch**, jaký máme z případného chovu daného zvířete, což dokazuje, že se světem kolem sebe zacházíme **prakticky** – zásadní je náš zisk.

⁷⁷ Název ohnivák (resp. „ohnáček“) je Klaretem počeštěná varianta fénixe (Flajšhans, 1940, s. 197).

⁷⁸ Např. kráva je popisována jako velké zvíře (vzhledem k velikosti člověka), které dává člověku mléko (člověk z něj má prospěch) a bučí (zvuky, které slyšíme lidskýma ušima); více o charakteristice zvířecího světa z lidské perspektivy viz Mosiolek-Kłosińska (1997, s. 72).

Wysoczański dělí ptáky na tři skupiny: **(1) volně žijící, (2) domácí, (3) ochočení**. Významnými aspekty tohoto dělení jsou vztahy mezi **člověkem a ptáky**, jejich **užitečnost** pro člověka a rovněž také **místa**, se kterými si člověk jednotlivé skupiny nejčastěji spojuje. Svobodně žijící ptáci si libovolně stavějí **hnízda** (*mít vlasy jako vrabčí hnízdo*), mají volnost pohybu (*být volný jako pták*). Představitelé této skupiny se nejvíce blíží prototypovému ptákovi. Domácí ptactvo má obvykle životní prostor v různém rozsahu omezen. Na vesnicích lidé stavějí drůbeži **kurníky** (srov. *mít někoho rád jako lišku v kurníku*), zvířata se mohou pohybovat po dvoře či po celé vsi, v případě vodních ptáků i po vodních plochách (*cachtat se / šplouchat se v něčem jako kachna*). Ochočení ptáci jsou nejčastěji zavřeni **v klecích**, ať už v domácnostech u běžných chovatelů, nebo v zoologických zahradách (*být jako pták v kleci*, srov. též *mít domek jako klíčku*).

V této části chceme rovněž poukázat na některé difference v jazykových obrazech češtiny a polštiny, proto k českým ustáleným přirovnáním uvádíme i významnější polské doklady.

3.4.1. Volně žijící ptáci

Ptáci žijící ve volné přírodě jsou pro člověka nejbližší. Vyskytují se jak v neobydlené krajině, tak i v blízkosti lidských příbytků. Lidé tyto ptáky běžně pozorují a rozeznávají je zejména podle barvy peří a podle zvuků, které ptáci vydávají (srov. spojení *ptáčka poznáš po zpěvu / po peří a mluví tak, jak mu zobák narostl*). Tuto skupinu si představíme pomocí čtyř zástupců: **vrabce, holuba, kukačky a jestřába**.

Vrabec je velmi blízko prototypovému „ideálnímu“ ptákovi. Má drobné tělíčko, krmí se málo, je slabý, což dokazují i frazeologická přirovnání směřovaná na člověka: *jíst jako vrabec/vrabeček, to je porce jako pro vrabce, má sílu jako ženatý vrabec, být tlustý jako ženatý vrabec* („vůbec ne“).⁷⁹ Vrabec také zpívá (*štěbetat jako vrabci*), jeho peří je neupravené (*být rozčepýřený jako vrabec/vrabčák, být mokrá jako vrabec po dešti*) podobně jako hnízdo (*mít hlavu jako vrabčí hnízdo*). Shromažďuje se v hejnech a snadno se vyplaší (*rozprchnout se jako když do vrabců střelí*). Na zimu obvykle neodlétá do teplých krajin; v žertu o někom můžeme říci, že *se vypravuje jako vrabci z Čech* ve významu „zbytečně dlouho, loudavě“ (srov. též *strojit se jak sojka do Teplíc*). Frazeologie také reflektuje špatný stav tohoto ptáčka: *mít se jako vrabec přede žněmi* („špatně, mít hlad“). V očích člověka má vrabec poměrně malou hodnotu, srov. *lepší vrabec v hrsti, než holub na střeše*.

⁷⁹ Wysoczański navíc uvádí, že vrabec velmi málo pije; v originále: *pić j. wróbel* (2006, s. 166).

V polském slovníku je zvlášť zdůrazněna vrabcova veselost, čilost, až neposednost. Polské frazémy s ním spojené lze přeložit přibližně: *poskakovat jako vrabec*, *skákat jako vrabec na jedné noze*, *skákat jako vrabec na niti*, *tančit jako vrabec na niti* a také veselá upovídanost: *být upovídáný jako vrabec*, *švitořit jako vrabec*.⁸⁰

K páru **holubů** jsou v češtině nejčastěji přirovnávány dvojice milenců, kteří *spolu žijí jako dva holoubci* a *cukrují jako holoubci*, muž z lásky *vrká jako holub/holoubek*. Kromě toho může být holub spojován s pýchou (*nadýmat se / nafukovat se jako holub*) a holubička s mírnou povahou (*být mírná jako holubička*). Domestikovaná forma holuba je chována pro potěšení člověka nebo kvůli tzv. holubí poště. Tito holubi žijí v člověkem zbudovaných **holubnících**. Ve frazeologii jsou k holubníkům přirovnávána místa bez pevného řádu, kde vládne zmatek: *chodit někam jako do holubníku*, *je to tu jako v holubníku*, *vyletět odněkud jako z holubníku*, *točit se jako holub na báni* („nemotorně, zmateně“).

Polština reflektuje barvu peří holuba, která je často srovnávána s šedivějšími vlasy člověka nebo s nezdravou barvou ve tváři: *být bílý jako holub*, *být sivý/šedivý jako holub*, *mít hlavu (šedivou) jako holub*. S životem v páru také souvisí věrnost: *být věrný jako holub*.⁸¹

Kukačka je známá tím, že sama nevychovává svá mláďata, zato klade vejce do cizích hnízd a o mládě se starají tito „adoptivní“ rodiče.⁸² V češtině existuje spojení *nasadit někomu/někam kukaččí vejce* pro „něco cizorodého, co se posléze začne uplatňovat na úkor všeho domácího“. Přirovnání *být (jako) kukaččí vejce* je doloženo prozatím pouze v korpusu a na internetu, používá se nejčastěji pro dítě vychovávané nebiologickým rodičem, většinou otcem.⁸³ Zaorálek zachycuje přirovnání *smát se jako žežulka* („vesele“), jehož základ tvoří zastaralé pojmenování pro kukačku odvozené od citoslovce „gegu“, které napodobuje hlas kukačky (Rejzek, 2001, s. 748).

Wysoczański zmiňuje přirovnání *létat jako kukačka po cizích hnízdech*. Na druhou stranu uvádí i pozitivní vlastnost připisovanou kukačce v polštině – není žárlivá a závistivá: *být žárlivý jako kukačka* („vůbec ne“).⁸⁴

Jestřáb reprezentuje větší skupinu ptáků – **dravce** –, kteří jsou buď přizpůsobeni k lovu živé kořisti, nebo se jedná o mrchožrouty. Pokládáme jej za vzorového představitele této kategorie. Kromě jestřába sem však patří také orel, sokol, luňák, ostříž, sup aj. Tato druhová označení se vyskytují v podobných frazémech, často je možné zaměňovat jednotlivá jména

⁸⁰ V originále: *podskakiwać j. wróbel, skocze j. wróbel na jednej nodze, skacze j. wróbel na nici, tańczy j. wróbel na nici; jest szczebiotliwy j. wróbel, swiergocą j. wróble* (Wysoczański, 2006, s. 166).

⁸¹ V originále: *jest biały j. gołąb, jest siwy j. gołąb, głowa j. u gołębia; jest wierny j. gołąb* (Wysoczański, 2006, s. 168).

⁸² Jedná se o tzv. hnízdní parazitismus (Gosler, 1994, s. 166).

⁸³ V ČNK jsme v podobném významu také narazili na označení *kukačka* pro člověka/dítě („lidské kukačky“).

⁸⁴ V originále: *lata j. kukulka po cudzych gniazdach, zazdrosny j. kukulka* (Wysoczański, 2006, s. 167).

bez závažnější změny významu celého přirovnání. Jeřáb má vynikající zrak, pomocí něhož sleduje svou kořist: *vidět jako jestřáb* (ale také *jako luňák/orel/ostříž*), *pozorovat někoho jako jestřáb (ostříž)*, kterou následně loví: *kroužit kolem jako jestřáb (ostříž/sup)*, *vrhnout se na někoho jako jestřáb (dravci/supi) na kořist*.

Přirovnání s podobným významem existují i v polštině, např. *snášet se jako jestřáb*.⁸⁵

3.4.2. Domácí ptactvo – drůbež

Mezi domácí drůbež zařazujeme drůbež hrabavou (kur domácí, krůty) a vodní drůbež (kachny, husy). Člověk tyto ptáky obvykle chová pro praktické účely – především jako **zdroj vajec, masa a peří** –, chrání je před nepřízní počasí (staví jim různě velké příbytky) a také před ostatními zvířaty, což dokládá přirovnání *mít (někoho) rád jako lišku v kurníku* („vůbec ne“).

U názvů domácích zvířat, resp. domácích ptáků, se často uplatňuje přirozený rod. V jazyce rozlišujeme mezi samcem a samicí, k některým názvům můžeme tvořit i jména mláďat. Přirozený rod zde může být vyjádřen dvěma způsoby. Protějšky mohou být tvořeny lexikálně dvěma zcela odlišnými slovy s různým slovotvorným základem, tj. „prostřednictvím heteronymních dvojic slov, která patří do starých vrstev jazyka“ (ESČ, 2002, s. 227). Jako příklad uvedeme dvojici (resp. trojici) *kohout – slepice (kuře)*. Druhým způsobem je slovotvorný proces přechylování, patrný třeba v příkladu *husa – houser (house)*.⁸⁶ Okruh domácích ptáků si charakterizujeme na základě trojice **slepice – kohout – kuře**, k níž se vztahuje velké množství českých frazémů, jejichž pomocí můžeme doložit existenci některých stereotypů spojených s drůbeží.

Slepici je nejčastěji prisuzována hloupost a naivita. Kromě přirovnání *oškubat někoho jako slepici* („připravit důvěřivého, až naivního člověka o majetek či peníze“) existují rovněž nadávky *to je ale slepice! a ty slepice jedna pitomá!* pro hloupou ženu.⁸⁷ Další lidskou vlastností, kterou si se slepici spojujeme, je chamtivost: *jet/jít po něčem jako slepice po flusu*, *být zaražený jako by mu slepice drobečky sebraly / zrno vyzobaly*. Lidé chovají slepice především pro vejce: *sedět jako slepice na vejcích*, *vrtět se jako slepice na vejcích*. Slepici peří naopak velkou hodnotu pro člověka nemá, což dokládá spojení *je mi vzácný jak slepičí peří*. To, že slepice žijí v těsné blízkosti člověka, reflektuje přirovnání *být hladový jako mlynářova slepice* („vůbec ne“); slípky většinou přebývají v kurníku, kde posedávají těsně

⁸⁵ V originále: *spadać j. jastrząb* (Wysoczański, 2006, s. 170).

⁸⁶ Přirozený rod může být také vyjádřen mluvnický, např. u názvů povolání typických jen pro jedno pohlaví (letuška) atp. (ESČ, 2002, s. 227). U zvířat se s nerozlišeným pohlavím setkáváme hlavně v případech, kde diferenciaci na samce a samici není v jazyce nezbytně nutná (většina ptačích druhů, had, komár, pavouk atp.).

⁸⁷ V korpusu SYN jsou zachyceny doklady přirovnání *chováš se jako slepice!* ve smyslu „chováš se hloupě“.

vedle sebe (*sedět jako slepice na hřadě / na bidýlku*). S péčí o vejce a mláďata je však častěji spojován výraz **kvočna**, který je doložen v přirovnáních *starat se / pečovat o někoho jako kvočna o kuřata, sedět jako kvočna na vejcích* aj.

Polština má dále přirovnání, která odkazují ke zvukům, jež slepice vydávají: *kdákat jako slepice na vejcích, kdákat jako slepice když snesla vajíčko, kdákat jako slepice na hřadě, kvokat jako slepice, krákorat jako slepice, kdákat jako slepice*. Pro člověka, který píše nevzhledně, v polštině existují přirovnání *čmárat/psát jako slepice drápem/nohou/větví*.⁸⁸

S **kohoutem** si spojujeme především bojovnost a popudlivost. *Být bojovný (jako kohout* se používá o prudce reagujícím člověku (především o mužích), *pokud je někdo červený jako kohout*, obvykle bývá v obličeji rudý zlostí. Dva muži se také mohou *chovat jako dva kohouti na jednom smetišti* nebo *jsou v/proti sobě jako dva kohouti* ve smyslu „chovají se nepřátelsky“. Méně často kohoutovi připisujeme pýchu: *vykračovat si jako kohout na smetišti / zrána*.

Wysoczański zaznamenává v polské frazeologii rovněž název pro vykastrovaného kohouta, tzv. **kapouna**. Ten bývá tučný, vykrmený: *přibrat na váze jako (krmný) kapoun*. V polštině mu bývá přisuzována pokora (*být pokorný jako kapounek*).⁸⁹

Podobně jako většina ptačích mláďat se i **kuře** rodí slepé (*přijít k něčemu jako slepé kuře k zrně*), musí se o něj starat dospělý jedinec (*starat se o někoho jako kvočna o kuřata, čekat na něco jako kuře na sople*). Je mírné a krotké: *být nevinný/krotký/mírný/tichý jako kuře/kuřátko*. Ke kuřeti většinou přirovnáváme mladého člověka bez zkušeností (*kuře chce být / je málem chytřejší než stará slepice*). O člověku řekneme, že *vypadá jako zmoklé kuře* (příp. i *slepice*), jestliže se tváří zaraženě, smutně či provinile.

V polské frazeologii se kuře taktéž objevuje jako slabý a bezbranný tvor: *být slabý jako kuře, být křehký jako kuřátko, jíst jako kuře*.⁹⁰

3.4.3. Ochočení ptáci

Lidé chovají některé druhy ptáků pro potěšení. V domácnostech bývají tito ptáčci zavřeni v klecích jako mazlíčci, dostávají dokonce vlastní jména (antropomorfizace; viz 3.3.). Kromě **páva**, o kterém již byla řeč v souvislosti s pýchou v oddíle 3.3.4. (*být pyšný jako páv*), je jedním z typických zástupců této skupiny **kanárek**. Přirovnání *být jako kanárek* implikuje jednak žluté zabarvení (srov. také *kanárkově žlutá*), jednak schopnost krásného zpěvu (*zpívat*

⁸⁸ V originále: *gdacze j. kura na jajach, gdacze j. kura po zniesieniu jaja, gdacze j. kura na grzyndzie, kwokać j. kokosz, krekorze j. kokosz, gdacze jakoby kokosz; bazgrać/pisać j. kura pazurem/noga/patykiem* (Wysoczański, 2006, s. 173).

⁸⁹ V originále: *utył j. kapłon karmiony, jest pokorny j. kapłonek* (Wysoczański, 2006, s. 174).

⁹⁰ V originále: *jest słaby j. kurczę, jest delikatny j. kurczątko, jeść j. kurczę* (Wysoczański, 2006, s. 174).

jako kanárek). Do této kategorie také můžeme zařadit **papouška**. Jestliže o někom řekneme, *že je jako papoušek*, má dotyčný buď nápadné, barevně nesladěné oblečení, nebo neustále *všechno opakuje jako papoušek*, tj. „nemá svůj názor, vše odřikává bez uvažování“.

4. Závěry

Bakalářská práce se zabývala jazykovým obrazem ptáka, resp. ptačích druhů, a to zejména na materiálu frazeologických přirovnání. Hlavním cílem této práce bylo zjistit, jak člověk vnímá a hodnotí nejen prototypového ptáka, ale také různé druhy ptáků, jak o ptačích přemýšlí a jaké aspekty z jejich života považuje za významné. Oba okruhy – ptáka i druhy ptáků – jsme zkoumali v kontextu kognitivní lingvistiky. Vycházeli jsme především z názorů polské školy, neboť právě lingvisté z lublinské univerzity začali již v 80. letech 20. století používat pojem jazykový obraz světa (JOS). Teoretická část kromě vymezení základních kognitivnělingvistických termínů shrnuje poznatky jazykovědce F. Čermáka a polského lingvisty W. Wysoczańskiego o struktuře frazeologických přirovnání, která představovala hlavní výzkumný materiál pro tuto práci.

V první praktické části pojmenované „Jazykový obraz ptáka v češtině“ jsme se pokusili o všestrannou lexikální analýzu lexému *pták*. Vycházeli jsme ze slovníkových definic tohoto výrazu, z dostupných údajů o jeho etymologii, derivátech, nejčastějších sémantických vztazích a především o frazeologii. Naším cílem bylo popsat, jakým způsobem rodilý mluvčí češtiny chápe prototypového ptáka, tj. jaký obraz se mu utvoří v mysli, jestliže vyřkne/zaslechne slovo *pták*. V této práci vnímáme prototyp jako ideálního představitele dané kategorie, konkrétně tedy mluvíme o „ideálním“ ptákově. Navazujeme zde na výzkum E. Roschové, jež popsala kategorii na základě schématu centrum – periferie, přičemž v samém centru kategorie se nachází právě tento ideální zástupce.

Prototypový pták je podle našich závěrů malý a málo jí (*jíst jako pták/vrabec, být jako strážlík*), jeho tělíčko je pokryto peřím neurčité barvy (*ptáka poznáš po peří*). Pták bez peří je spojen buď s konotacemi nezralosti či nevyvinutosti (*holátko, neopeřenec*), nebo ztráty něčeho cenného (*peří mu opelichalo, oškubat někoho jako husu*). Jak se dále ukázalo, peří bývá ve frazeologii často přirovnáváno k lidským vlasům (*mít vlasy jako rousňák, mít havraní vlasy*). Součástí pera je úzký, protáhlý brk (*být hubený jako brk, mít nohy jako brka*), který může být zároveň synonymem pro křídlo – v tomto významu bývá brk spojován s rychlostí ptačího letu (*být rychlý jako brk, být jako vystřelený z brka*). Nejcharakterističtějšími částmi ptačího těla jsou právě křídla a zobák. Křídla umožňují ptákově létat v oblacích, let je tak nejčastěji spojován s konotacemi volnosti, svobody a rychlosti (*rostou mu křídla, létat jako pták v oblacích*). Zároveň však mohou být křídla symbolem ochrany, záštity nad slabším jedincem (*vzít někoho pod svá křídla*). Typický pták také krásně zpívá, tyto zvuky jsou v přirovnáních obvykle srovnávány s řečí člověka (*zpívat/švitořit jako ptáček*). Ptáci si stavějí hnízda, ve kterých se starají o svá vejce či mláďata a která mohou v lidském světě

reprezentovat domov a bezpečné útočiště (*domov jako hnízdečko*). Málokdy žijí o samotě, častěji se slétají v houfy či v hejna (*slétat se jako supi/dravci*), společně pak sedávají na větvích, drátech atp. (*sedět jako vlaštovky na drátě*). Někteří ptáci odlétají na zimu do teplých krajin, což může ptáky spojovat s nestálostí (*být přelétavý ptáček, chovat se jako tažný pták*). Nejčastěji si však ptáčci jen tak poletují či poskakují kolem, švitoří a cvrlikají – jsou veselí a čiperní (*poskakovat jako ptáček, zpívat jako ptáček*). Z negativních vlastností je jim připisována vychytralost, svou nestálostí ale mohou vzbuzovat i nedůvěru (*být pěkný, vychytralý ptáček, být podezřelý/divný pták*). Člověk se snaží ptáčka polapit, připravit jej o jeho volnost a zavřít ho do klece (*být jako pták v kleci*), pták se naopak snaží ze zajetí vyprostit (*ptáček uletěl, srov. také lepší vrabec v hrsti než holub na střeše*).

Druhý významný okruh našeho zkoumání je shrnut v kapitole „Druhy ptáků ve frazeologických přirovnáních“. Přirovnání založená na druhových názvech ptáků jsme vyhodnotili jako vůbec největší skupinu přirovnání obsahujících druhové jméno. Pro jejich vznik je významná opozice „lidské“ – „zvířecí“, kde bývá „lidské“ většinou hodnoceno kladně a „zvířecí“ záporně. Zjistili jsme, že motivace „ptačích“ přirovnání je z části podobná jako u prototypu, z části se liší. Významným motivačním zdrojem je vzhled konkrétního ptáka, především barva peří (*být žlutý jako kanárek*) a části těla (*mít šíji jako labuť*), dále jeho stavy (*být zmrzlý jako drozd*), typické chování (*nafukovat se jako holub, hudrovat jako krocán*) a vlastnosti připisované ptákovi (*být bojovný jako kohout, být mírný jako holubička*). Z vlastností je různým druhům ptáků nejvíce přisuzována hloupost (*být hloupý jako husa, koukat jako mladá vrána*), další vlastnosti se již liší v závislosti na popisovaném druhu. Někteří ptáci se dokonce stali symbolem konkrétní lidské vlastnosti (*krade jako straka*). Mimo jiné jsme rovněž naznačili, že přirovnání typu *člověk je (jako) pták* můžeme najít i v českých příjmeních (*Holub, Vrabec, Havránek*) a také ve výtvarném umění 17. století, což jsme dokázali na obraze Johana Hartela „Vzestup a sestup ženského věku“.

Druhy ptáků jsme dále rozdělili z hlediska jejich vztahu ke člověku (přínosu pro něj). Podle slovníku Wysoczańskiego jsme vyčlenili tři skupiny ptáků: volně žijící, domácí a ochočení. Každou skupinu jsme charakterizovali prostřednictvím vybraných druhů, resp. frazémů, které se od jejich názvů utváří. Volně žijící ptáky reprezentuje vrabec (*být rozčepýřený jako vrabec*), holub (*nafukovat se jako holub*), kukačka (*být jako kukaččí vejce*) a jestřáb (*vidět jako jestřáb*). Domácí drůbež zastupuje trojice slepice (*sedět jako slepice na vejcích*), kohout (*být bojovný jako kohout*) a kuře (*přijít k něčemu jako slepé kuře k zrně*), ochočené ptáky poskytující člověku zábavu pak kanárek (*být žlutý jako kanárek*), papoušek (*být barevný jako papoušek*) a páv (*být pyšný jako páv*).

Zkoumaný jazykový materiál, který se ponejvíce skládá z frazeologických přirovnání, v nichž se vyskytuje výraz *pták* či druhové jméno konkrétního ptáka, je velice rozsáhlý. Pestrost ustálených přirovnání je stejná jako rozmanitost druhových označení ptáků. A stejně jako *ptáčka poznáš po zpěvu / po peří*, tak i přirovnání založená na názvech různých ptáků jsou pokaždé jiná a nedají se přesně a jednoznačně „zaškatulkovat“. V češtině říkáme, že *je někdo jako střízlík*, jiný může být *vypasený jako bažant*, lidé jsou *(jako) noční sovy* i *(jako) ranní ptáčata*, jedni *zpívají jako kanárci*, další *krácejí jako staré vrány*. Muži mohou být *bojovní jako kohouti*, některé ženy naopak *mírné jako holubičky*. Tato sémantická různost přesně charakterizuje „ptačí“ přirovnání, je jich totiž skoro tolik jako ptáčků samotných.

Přílohy

Příloha č. 1

Johan Hartel: Vzestup a sestup ženského věku

Foto: Z. Pykalová (černobílá kopie)

Příloha č. 2

Johan Hartel: Vzestup a sestup mužského věku

Foto: Z. Pykalová (černobílá kopie)

Příloha č. 3

Abecední seznam základních slov – jména ptáků ve frazeologických přirovnáních

Do seznamu jsou zařazeny názvy druhové, jejich synonyma, nářeční a zdrobnělé varianty, vybraná hyperonyma, názvy mláďat, označení pro samce/samici (pokud se rozlišují) a jména mytických zvířat. Pracujeme zde především s českou frazeologií, polské frazémy (resp. báze polských frazémů) uvádíme pouze pro srovnání. Slovníky, v nichž se daný výraz objevuje jako základ alespoň jednoho frazeologického přirovnání, uvádíme vždy pod počátečním písmenem příjmení autora: Čermák (2009), Mrhačová (1999), Zaorálek (1996) a Wysoczański (2006).

bažant <i>M.</i>	káče <i>Z.</i>
čáp <i>Č., M., Z., (W.)</i>	kachna/káča/kačena <i>Č., M., Z., (W.)</i>
čečetka <i>M., Z., (W.)</i>	kanárek <i>Č., M., Z., (W.)</i>
čejka <i>Z., (W.)</i>	káně <i>Č., M., Z., (W.)</i>
datel <i>Č., M., Z., (W.)</i>	kapoun <i>(W.)</i>
dravec <i>Č., M.</i>	kavka <i>Č., M., Z., (W.)</i>
drozd <i>Č., M., Z., (W.)</i>	kohout <i>Č., M., Z., (W.)</i>
drůbež <i>(W.)</i>	konipásek <i>Č., M., Z.</i>
dudek <i>Č., M., Z., (W.)</i>	koroptev/koroptvička <i>Č., M., Z., (W.)</i>
fénix <i>Č., M.</i>	kos <i>M.</i>
havran <i>Č., M., Z., (W.)</i>	krkavec <i>Z., (W.)</i>
holub/holoubek <i>Č., M., Z., (W.)</i>	krocan <i>Č., M., Z., (W.)</i>
holubice/holubička <i>Č., M., Z., (W.)</i>	krůta <i>Z., (W.)</i>
house <i>Z., (W.)</i>	křepelka <i>Č., M., Z.</i>
houser <i>Z., (W.)</i>	kukačka <i>(W.)</i>
hrdlička <i>Č., M., Z.</i>	kura <i>M., Z.</i>
husa <i>Č., M., Z., (W.)</i>	kuře/kuřátko <i>Č., M., Z., (W.)</i>
chocholouš <i>(W.)</i>	kvočna <i>Č., M., Z., (W.)</i>
jeřáb <i>(W.)</i>	labuť <i>Č., M., Z., (W.)</i>
jestřáb <i>Č., M., Z., (W.)</i>	lelek <i>(W.)</i>
jiřička <i>(W.)</i>	luňák <i>Č., M., Z.</i>

*netopýr Č., M., Z., (W.)	stehlík Z., (W.)
orel Č., M., Z., (W.)	straka Č., M., Z., (W.)
ostříž Č., M., Z.	strakapoud M.
papoušek Č., M., Z., (W.)	střízlík Č., M., Z.
páv Č., M., Z., (W.)	sup Č., M., Z., (W.)
pávice M., Z.	sýkora/sýkorka Z., (W.)
pěnice Z.	špaček Č., M., Z., (W.)
pěnkava (W.)	tetřev Č., M., Z., (W.)
pštros Č., M., (W.)	třasořitka Č., M.
ptáče M., (W.)	ťuhýk (W.)
pták/ptáček Č., M., Z., (W.)	vlaštovka/vlaštovička Č., M., Z., (W.)
rorejs Č., M., Z.	vlha (W.)
rousňák Č., M.	volavka (W.)
skřivánek Č., Z., (W.)	vrabec/vrabčák/vrabeček Č., M., Z., (W.)
slavík/slaviček Č., M., Z., (W.)	vrána Č., M., Z., (W.)
slepice/slípka Č., M., Z., (W.)	výr/vejr Č., M., Z.
sluka (W.)	zvonek (W.)
sojka M., Z., (W.)	žežulka Z.
sokol Č., M., Z., (W.)	žluva Č., Z., (W.)
sova/sůva Č., M., Z., (W.)	

Seznam literatury

- BARTMIŃSKI, J.: Jazykový obraz světa. Slovníkové heslo. In *Slovo a smysl*, 4, č. 8, 2007, s. 340–342.
- BARTMIŃSKI, J.: Jaké hodnoty spoluutvářejí jazykový obraz světa Slovanů? In *Slovo a slovesnost*, 71, č. 4, 2010, s. 329–339.
- ČECHOVÁ, M.: Kulturní frazeologie v současné komunikaci. In *Naše řeč*, 76, č. 4, 1993, s. 179–183.
- ČERMÁK, F. (a kol.): *Slovník české frazeologie a idiomatiky I. Přirovnání*. 2., přeprac. a doplň. vyd. Praha, LEDA 2009. Teoretická část, s. 486–507. ISBN 978-80-7335-216-5.
- ČERMÁK, F.: *Lexikon a sémantika*. Praha, Nakladatelství Lidové noviny 2010. ISBN 978-80-7422-020-3.
- Encyklopedický slovník češtiny*. Praha, Nakladatelství Lidové noviny 2002. ISBN 80-7106-484-X.
- FLAJŠHANS, V.: Ptačí jména a náš slovník. In *Naše řeč*, 24, č. 7, 1940, s. 193–201.
- GRZEGORCZYKOWA, R.: Problémy pojetí jazykového obrazu světa v perspektivě srovnávacích výzkumů. In *Slovo a slovesnost*, 71, č. 4, 2010, s. 275–287.
- HABOVŠTIAKOVÁ, K. – KROŠLÁKOVÁ, E.: *Frazeologický slovník. Člověk a příroda vo frazeologii*. Bratislava, Print-servis 1996. Teoretický úvod, 5–26. ISBN 80-7106-484-X.
- HLADKÁ, Z.: Ten je vzdělaný jak sviňa. In *Čeština doma a ve světě*, 3, č. 4, 1995, s. 240–241.
- MOLDANOVÁ, D.: *Naše příjmení*. 2., upr. vyd. Praha, Agentura Pankrác 2004. ISBN 80-86781-03-8.
- MOSIOŁEK-KŁOSIŃSKA, K.: Antropocentryzm leksyki „zwierzecej“. In *Semantyczna struktura słownictwa i wypowiedzi*. Warszawa, Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego 1997, s. 71–78. ISBN 83-230-9901-4.
- MRHAČOVÁ, E.: *Názvy zvířat v české frazeologii a idiomatice. Tematický frazeologický slovník I*. Ostrava, Ostravská univerzita 1999. Teoretický úvod, s. 3–35. ISBN 80-7042-537-7.
- PIEKARCZYK, D.: Jazyková kategorizace květin a pojetí tohoto fragmentu skutečnosti ve vědě. In *Čítanka textů z kognitivní lingvistiky II*. Praha, DeskTop FF UK 2007, s. 45–57. ISBN 978-80-7308-212-3.
- PROKŠOVÁ, H.: *Pes v českém jazykovém obrazu světa*. Praha, 2011. Diplomová práce (Mgr.). Univerzita Karlova v Praze, Filozofická fakulta, Ústav českého jazyka a teorie komunikace.

Průruční mluvnice češtiny. 2., opr. vyd. Praha, Nakladatelství Lidové noviny 2008. ISBN 978-80-7106-980-5.

ROSCH, E.: Principles of Categorization. In *Cognition and categorization*. Hillsdale, L. Erlbaum 1978. ISBN 0-470-26377-6.

TOKARSKI, R.: Konotace – prototypy – otevřené definice. In *Čítanka textů z kognitivní lingvistiky II*. Praha, DeskTop FF UK 2007, s. 13–25. ISBN 978-80-7308-212-3.

VAŇKOVÁ, I. (a kol.): Kategorie, stereotyp, význam. In *Čeština doma a ve světě*, 11, č. 1–2, 2003, s. 49–63.

VAŇKOVÁ, I. – NEBESKÁ, I. – SAICOVÁ ŘÍMALOVÁ, L. – ŠLÉDROVÁ, J.: *Co na srdci, to na jazyku. Kapitoly z kognitivní lingvistiky*. Praha, Karolinum 2005. ISBN 80-246-0919-3.

WYSOCZAŃSKI, W.: *Językowy obraz świata w porównaniach zleksykalizowanych. Na materiale wybranych języków*. 2., opr. a doplň. vyd. Wrocław, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego 2006. Teoretická část, s. 21–87. ISBN 83-229-2728-2.

Zdroje

BALHAR, J. (a kol.): *Český jazykový atlas 2*. Praha, Academia 1997. ISBN 80-200-0574-9. *Český národní korpus – SYN*. Praha, Ústav Českého národního korpusu FF UK.

Cit. 22. 3. 2012. Dostupný z WWW: <<http://www.korpus.cz>>.

ČERMÁK, F. (a kol.): *Slovník české frazeologie a idiomatiky I–4*. 2., přeprac. a doplň. vyd. Praha, Leda 2009. ISBN 978-80-7335-215-8.

EZOP: *Bajky aisópovské* (ed. František Lepař). Jičín, Kněhkupectví Jana Paška 1881.

GOSLER, A.: *Atlas ptáků světa*. Bratislava, Příroda 1994. ISBN 80-07-00669-9.

HALLER, J.: *Český slovník věcný a synonymický I–III*. Praha, Státní pedagogické nakladatelství 1969–1977.

HOLUB, J – KOPEČNÝ, F.: *Etymologický slovník jazyka českého*. 3., přeprac. vyd. Praha, Státní nakladatelství učebnic 1952.

HOFMANN, A.: *LSD – mé nezvedené dítě*. Praha, Profess 1997. ISBN 80-85235-46-3.

HUBÁČEK, J.: *Malý slovník českých slangů*. Ostrava, Profil 1988.

HUGO, J. (a kol.): *Slovník nespisovné češtiny*. 2., rozš. vyd. Praha, Maxdorf, 2006. ISBN 80-7345-098-4.

- JANÁK, P.: Protějškové alegorické obrazy Vzestup a sestup věků na Státním zámku Hrubý Rohozec. In *Sborník Národního památkového ústavu, územního odborného pracoviště v Liberci pro rok 2007*. Liberec, Národní památkový ústav, územní odborné pracoviště v Liberci 2007. ISBN 978-80-903934-0-0.
- JELÍNEK, J. – ZICHÁČEK, V.: *Biologie pro gymnázia*. 8. akt. vyd. Olomouc, Nakladatelství Olomouc 2005. ISBN 80-7182-177-2.
- JUNGSMANN, J.: *Slovník česko-německý I–V*. 2. vyd. Praha, Academia 1989–1990.
- KING, S.: *Temná půle*. Praha, Beta-Dobrovský, Ševčík 1997. ISBN 80-86029-32-8.
- KLÉGR, A.: *Tezaurus jazyka českého. Slovník českých slov a frází souznačných, blízkých a příbuzných*. Praha, Lidové noviny 2007. ISBN 978-80-7106-920-1.
- KNAPPOVÁ, M.: *Naše a cizí příjmení v současné češtině*. Liberec, Tax Az Kort 2002. ISBN 80-238-8173-6.
- LA FONTAINE, J. de: *Bajky*. Praha, Státní nakladatelství krásné literatury, hudby a umění 1959.
- MACHEK, V.: *Etymologický slovník jazyka českého*. Fotoreprint 3. vyd. z r. 1971. Praha, Nakladatelství Lidové noviny 1997. ISBN 80-7106-242-1.
- MARTINCOVÁ, O. (a kol.): *Nová slova v češtině. Slovník neologizmů*. Praha, Academia 1998. ISBN 80-200-0640-0.
- MARTINCOVÁ, O. (a kol.): *Nová slova v češtině. Slovník neologizmů*. 2. Praha, Academia 2004. ISBN 80-200-1168-4.
- MOLDANOVÁ, D.: *Naše příjmení*. 2., upr. vyd. Praha, Agentura Pankrác 2004. ISBN 80-86781-03-8.
- MRHAČOVÁ, E.: *Názvy zvířat v české frazeologii a idiomatice. Tematický frazeologický slovník I*. Ostrava, Ostravská univerzita 1999. ISBN 80-7042-537-7.
- NOVOTNÝ, A.: *Biblický slovník* [on-line]. 2., přeprac. a rozšíř. vyd. Praha, Kalich 1956. Cit. 22. 3. 2012. Dostupný z WWW: <http://cb.cz/praha2/bib_slovník_novotny.htm>.
- OLIVOVÁ-NEZBEDOVÁ, L.: *Pomístní jména v Čechách. O čem vypovídají jména polí, luk, lesů, hor, vod a cest*. Praha, Academia 1995. ISBN 80-200-0554-4.
- PALA, K – VŠIANSKÝ, J.: *Slovník českých synonym*. 3., doplň. vyd. Praha, Lidové noviny 2001. ISBN 80-7106-450-5.
- Písň Divokej Bill [on-line]. „Pták“. Cit. 8. 5. 2012. Dostupné z WWW: <<http://divokej-bill.cz/>>.
- Písň Ivana Mládka [on-line]. „Píseň o jaru“. Cit. 10. 4. 2012. Dostupné z WWW: <<http://mladek.nespi.cz/>>.

- Příruční slovník jazyka českého I–VIII*. Praha, Státní nakladatelství 1935–57.
- REJZEK, J.: *Český etymologický slovník*. Voznice, Leda 2001. ISBN 80-85927-85-3.
- Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost*. 4. vyd. Praha, Academia 2009. ISBN 978-80-200-1446-7.
- Slovník spisovného jazyka českého I–VIII*. 2., nezměn. vyd. Praha, Academia 1989.
- TRÁVNÍČEK, F.: *Historická mluvnice československá. Úvod, hláskosloví a tvarosloví*. Praha, Melantrich 1935.
- TREGL, V. – WEISS, P.: *Státní zámek Hrubý Rohozec. Text pro průvodce*. Liberec, 2010. Fotokopie. Národní památkový ústav, územní odborné pracoviště v Liberci.
- Wikipedie, otevřená encyklopedie* [on-line]. Hesla „Jeřáb popelavý“ a „Vrubozobí“.
- Cit. 22. 3. 2012. Dostupné z WWW: <<http://www.wikipedia.org>>.
- WYSOCZAŃSKI, W.: *Językowy obraz świata w porównaniach zleksykalizowanych. Na materiale wybranych języków*. 2., opr. a doplň. vyd. Wrocław, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego 2006. ISBN 83-229-2728-2.
- ZAORÁLEK, J.: *Lidová rčení*. 3. vyd., reprint 1. vyd. z r. 1947. Praha, Aurora 1996. ISBN 80-85974-10-X.